

9

ภูมิเบ็งเมอลู ในบันทึกการเดินทางของ เอเตียน-ฟร็องซัวส์ เอโมนิเยร์ พ.ศ. 2438-2440 *Phoum Beng Melou in the Travelogue of Étienne-François Aymonier, 1895-1897*

วุฒิชัย นาคเขียว

Wuttichai Nakkiew

อาจารย์สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ

Lecturer at History Program, Faculty of Humanities and Social Sciences,

Sisaket Rajabhat University

ได้รับ 22 กุมภาพันธ์ 2567

แก้ไข 18 กรกฎาคม 2567

อนุมัติให้ตีพิมพ์ 25 กรกฎาคม 2567

บทคัดย่อ

บทความนี้พิจารณาบทบาทของเอเตียน-ฟร็องซัวส์ เอโมนิเยร์ (Étienne-François Aymonier) นักสำรวจของอาณานิคมฝรั่งเศสกับการกิจการขยายดินแดนในพื้นที่เทือกเขาพนมดงรักซึ่งเป็นแหล่งที่ตั้งของชุมชนชายขอบอำนาจสยาม โดยวิเคราะห์จากหลักฐานสองฉบับคือ บันทึกการเดินทางในลาวภาคหนึ่ง 2438 และ บันทึกการเดินทางในลาวภาคสอง 2440 บันทึกทั้งสองฉบับนี้เป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่สะท้อนความพยายามของอาณานิคมฝรั่งเศส ในการบริหารจัดการพื้นที่ผ่านการเดินทาง การสำรวจแหล่งประวัติศาสตร์ การเก็บข้อมูลเส้นทาง การจัดลำดับความสำคัญของเมืองและชุมชน การวิเคราะห์วิถีชีวิตกลุ่มชาติพันธุ์ ตลอดจนการบรรยายลักษณะทางภูมิศาสตร์และกายภาพของชุมชน จากการศึกษาพบว่า บันทึกการเดินทางของเอโมนิเยร์เป็นผลจากการขยายตัวของระบอบอาณานิคมที่ปรารถนาควบคุมพื้นที่และต้องการสลัดพันธะระหว่างชาวพื้นเมืองกับอำนาจการปกครองของรัฐจารีต

นอกจากนี้ บทความนี้ต้องการเสนอว่า ภูมิบึงเมอลู เป็นชุมชนในเขตเทือกเขาพนมดงรักที่มีความสำคัญต่อการกิจการเดินทางสำรวจของเอโมนิเยร์ เพราะตั้งอยู่ในพื้นที่ของสนามการแข่งขันและการเผชิญหน้ากันระหว่างอำนาจสมัยใหม่ของอาณานิคมฝรั่งเศสกับอำนาจของรัฐจารีตสยามในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24-25

คำสำคัญ : ภูมิบึงเมอลู, บันทึกการเดินทาง, เอเตียน-ฟร็องซัวส์ เอโมนิเยร์, เขตแดน, อาณานิคม

Abstract

This article examines the role of Étienne-François Aymonier, a French colonial explorer. The mission of territorial expansion in the Phanom Dong Rak mountain range, which was the location of marginalized communities under the Siamese state by analyzing two primary sources of evidence: the first *Voyage dans le Laos Tome Premier 1895* and the second *Voyage dans le Laos Tome Deuxieme 1897*. Both of historical primary sources reflected the French colonial efforts management of area through exploration, exploration of historical sites, data collection route, prioritization of villages and districts, analyzing the way of life of ethnic groups, and descriptions of the geographical and physical characteristics of the communities. The study found that Aymonier's travelogue resulted from the expansion of colonialism, which desired territorial control and disrupted the traditional governance between indigenous people and the local state. The article argues that *Phoum Beng Melou* was a community in the Phanom Dong Rak mountain range that was significant to the mission of Aymonier's exploration because it was a field of political competition and located at the intersection of the modern power of French colonial with the traditional authority of the Siamese state during the 19th to 20th centuries.

Keywords : Phoum Beng Melou, Travelogue, Étienne-François Aymonier, territorial, Colonialism

บทนำ

นักวิชาการด้านมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ไทยรับรู้กันดีว่าหมู่บ้านหรือชนบทไทยเริ่มเป็นหน่วยของการศึกษาทางวิชาการอย่างจริงจังเมื่อประมาณหกสิบปีที่ผ่านมา โดยเฉพาะภายใต้บริบทของสงครามเย็นและการพัฒนาประเทศไทยหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ดังที่เก้งกิก กิตติเรียงลาภ มองเห็นพัฒนาการของหมู่บ้านไทยที่มีฐานะเป็นหน่วยการปกครองของสยามเมื่อรัฐบาลปฏิรูปการเมืองการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสมัยรัชกาลที่ 5 หลังจากนั้นเมื่อสหรัฐอเมริกาขยายอิทธิพลทางการทหารเข้ามาเพื่อสกัดกั้นความเคลื่อนไหวของระบอบคอมมิวนิสต์ในสมัยสงครามเย็น ทำให้หมู่บ้านและชนบทไทยกลายเป็นสนามของการศึกษาวิเคราะห์ในเชิงวิชาการ หรือที่เก้งกิกเรียกว่าเป็น “อุตสาหกรรมการวิจัยชนบท”¹ ทั้งในมิติทางประวัติศาสตร์ สังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรม การเกษตร ตลอดจนรูปแบบการดำเนินชีวิตและพฤติกรรมของผู้คน² ใกล้เคียงกับการศึกษาของอาณันท์ กาญจนพันธุ์ ที่พบว่าในช่วงทศวรรษ 2500 ถือเป็นระยะเริ่มต้นที่อิทธิพลทางวิชาการของอเมริกันได้เผยแพร่เข้ามาเพื่อศึกษาหมู่บ้านและชนบทไทยในฐานะหน่วยการปกครองที่มีขอบเขตแน่นอนภายใต้การควบคุมของรัฐ³ แต่อย่างไรก็ดี แม้ข้อค้นพบของเก้งกิกและอาณันท์จะชี้ให้เห็นจุดเปลี่ยนของกระบวนการในการศึกษาหมู่บ้านไทยในหลากหลายมิติ แต่ข้อเสนอทำนองนี้ดูจะบดบังสภาพของหมู่บ้านและชนบทไทยในบริบทอาณานิคมในราวพุทธศตวรรษที่ 24 ไปพอสมควร แม้ว่าเบนดิคท์ แอนเดอร์สัน (Benedict Anderson) จะเคยชี้ให้เห็นว่างานเขียนที่ดีที่สุดเกี่ยวกับพื้นที่ซึ่งเคยอยู่ในบริบทอาณานิคมนั้นผลิตโดยเจ้าหน้าที่อาณานิคม และข้อมูลที่ดีที่สุดจำนวนมากก็มาจากแหล่งข้อมูลของอาณานิคม⁴ เพราะในช่วงเวลาดังกล่าวหมู่บ้านและชนบทไทย เริ่มถูกสำรวจ ระบุตำแหน่งแห่งที่ บ่งชี้ลักษณะทางกายภาพของกลุ่มชาติพันธุ์ ภาษา และประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมเฉพาะถิ่นไว้อย่างชัดเจนแล้ว ทั้งในเอกสารประเภทแผนที่และบันทึกการเดินทางของชาวตะวันตก

¹ เก้งกิก กิตติเรียงลาภ. (2559). “มานุษยวิทยาจักรวรรดิ: การสร้างหมู่บ้านชนบทไทยในยุคสงครามเย็น.” *รัฐศาสตร์สาร* 37 (3): 125.

² แหล่งเดิม. หน้า 108-109. และ รุธ เบนดิคต์. (2564). *วัฒนธรรมและพฤติกรรมของไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย พรณี ฉัตรพลรักษ์.

³ อาณันท์ กาญจนพันธุ์. (2544). *มิติชุมชน: วิธีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจ และการจัดการทรัพยากร*. หน้า 111.

⁴ เบนดิคท์ แอนเดอร์สัน. (2558). “ศึกษารัฐไทย วิพากษ์ไทยศึกษา.” ใน *ศึกษารัฐไทย ย้อนสภาวะไทยศึกษา: ว่าด้วยการเมืองไทยสมัยใหม่*. แปลโดย ดาริน อินทร์เหมือน. หน้า 8.

แต่การมองหมู่บ้านไทยในเอกสารแผนที่และบันทึกการเดินทางของชาวตะวันตกนั้น นักวิชาการส่วนใหญ่มองว่าเป็นผลมาจากความพยายามในการสำรวจดินแดนเพื่อกำหนดเขตแดนและขยายอำนาจการปกครองของอาณานิคม ดังที่ธงชัย วินิจจะกูล พบว่ากระบวนการสำรวจดินแดนของชาวตะวันตกในเอเชียอาคเนย์ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นการกำหนดพื้นที่ภูมิศาสตร์สมัยใหม่เพื่อใช้ในการต่อรองอำนาจกับเจ้าเมืองท้องถิ่นที่มีสำนึกความคิดเกี่ยวกับพื้นที่แตกต่างกัน เพราะคนพื้นเมืองยุคจารีตมองเห็นเขตแดนตนเองตามคติไตรภูมิที่สามารถยืดหยุ่นได้ตามอำนาจของผู้นำ ซึ่งตรงกันข้ามกับตะวันตกที่มองพื้นที่ผ่านหลักภูมิศาสตร์สมัยใหม่ที่มีเขตแดนชัดเจน¹ ขณะที่แอนดรูว์ วอล์คเกอร์ (Andrew Walker) และภิญญพันธุ์ พจนะลาวัณย์ ก็ตีความคล้ายกันว่าการสำรวจพื้นที่ที่เช่นนี้ เป็นการสร้างความจริงเกี่ยวกับการตีความพื้นที่แบบใหม่ เพื่อเปิดตลาดการค้าและคานอำนาจกันเองของมหาอำนาจตะวันตก² อีกทั้งยังเป็นการผลิตแผนที่แบบอาณานิคมเพื่อสร้างความเป็นรูปธรรมของขอบเขตชายแดนและตัวตนของความเป็นรัฐ เพื่อแสดงให้เห็นความรู้เชิงประจักษ์ต่อพื้นที่และการตั้งถิ่นฐานของผู้คนอย่างชัดเจน³

เราจะเห็นได้ว่าแนวทางการศึกษาหมู่บ้านหรือชนบทไทยในบริบทอาณานิคมเน้นความสำคัญไปในประเด็นการจัดการพื้นที่ทางภูมิศาสตร์และอำนาจทางการเมืองเป็นหลัก งานศึกษาเหล่านี้แม้จะมีคุณูปการอย่างยิ่งต่อการสร้างความเข้าใจเงื่อนไขทางการเมืองที่มีส่วนทำให้หมู่บ้านและชนบทไทยกลายเป็นพื้นที่ต่อรองเชิงอำนาจระหว่างผู้นำรัฐพื้นเมืองกับเจ้าอาณานิคม แต่แนวทางเช่นนี้เป็นการมองเห็นบทบาทความสำคัญของผู้นำรัฐ มากกว่าจะลงรายละเอียดสู่การเคลื่อนไหวในหมู่บ้านหรือชนบท อีกทั้งยังคงศึกษาหมู่บ้านในลักษณะแบบเหมารวม คือมองหมู่บ้านไทยในบริบทอาณานิคมว่าทุกพื้นที่ต้องเผชิญกับสถานการณ์ในระดับเดียวกันทั้งหมด และเห็นพ้องต้องกันว่าอำนาจการปกครองของไทยโดยเฉพาะในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น เป็นผลของความพยายามของชนชั้นนำไทยที่ต้องการหลีกเลี่ยงการแทรกแซงหรือเข้าครอบครองพื้นที่ของอาณานิคม ซึ่งกลายเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้หมู่บ้านในพื้นที่ต่างๆ ถูกกระชับอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง ภายใต้ระบบเทศาภิบาลของสยามอย่างเต็มรูปแบบตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ดังนั้น ภาพการเคลื่อนไหวของหมู่บ้านหรือชนบท

¹ ธงชัย วินิจจะกูล. (2556). *กำเนิดสยามจากแผนที่: ประวัติศาสตร์ภูมิกายาของชาติ*. แปลโดย พวงทอง ภวัครพันธุ์ และคณะ.

² แอนดรูว์ วอล์คเกอร์. (2565). “การขยับเขยื้อนของชายแดนบริเวณแม่น้ำโขงตอนบน: สยามและฝรั่งเศสในทศวรรษ 1890.” ใน *สยามเขตร: หลากหลายมิติเขตรแดนสยาม*. แปลโดย ธนเชษฐ วิสัยจร. หน้า 129-191.

³ ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัณย์. (2565). *สยามาณานิคมมณฑลพายัพ: ปฏิบัติการสำรวจและผลิตพื้นที่เมือง ชนบท ป่าเขา กับการสร้างความศิวิไลซ์*.

ในบริบทอาณานิคม จึงเป็นเพียงส่วนประกอบย่อยที่ทำให้ภาพประวัติศาสตร์ชาติของรัฐส่วนกลางดูมีเอกภาพอย่างสมบูรณ์ภายใต้การนำของชนชั้นนำ

นอกจากนี้ แนวคิดการสร้างความคิดวิไลซ์ (Mission Civilisatrice) จะเป็นเงื่อนไขสำคัญอีกประการหนึ่งที่มีส่วนอย่างยิ่งต่อการสำรวจพื้นที่หมู่บ้านและชนบท ดังที่มิลตัน ออสบอร์น (Milton Osborne) เสนอว่าการที่อาณานิคมฝรั่งเศสเข้ามาในพื้นที่อินโดจีนนั้น นอกจากปรารถนาในการจัดตั้งอาณานิคมและแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจแล้ว ยังมองเห็นว่าการกิจการสร้างความคิดวิไลซ์เป็นหน้าที่หนึ่งของคนผิวขาวที่ต้องนำพาความเจริญมาสู่ดินแดนของคนท้องถิ่น โดยเฉพาะในฐานะผู้มีความเจริญทางวัฒนธรรมเหนือกว่า ดังที่ออสบอร์นระบุว่า *“For almost all, a fait in progress and the moral superiority of the white man confirmed their as a promise of a better, more civilized life for the native people”*¹ แนวคิดดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าการยึดยุโรปเป็นศูนย์กลางเป็นแนวทางสำคัญของการศึกษาหมู่บ้านและชนบท เพราะฉะนั้น การเข้ามาสำรวจดินแดนในพื้นที่ต่างๆ ของชาวตะวันตกในเอเชียอาคเนย์ในพุทธศตวรรษที่ 24 ในแง่หนึ่งจึงเป็นการพยายามจุดประกายความคิดวิไลซ์แก่ท้องถิ่นอันห่างไกล พร้อมๆ กับการพยายามทำความเข้าใจพื้นฐานสภาพสังคม ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม การเมือง วิถีชีวิต ฯลฯ ของคนพื้นเมือง

โดยเฉพาะผลที่เกิดแก่ผู้นำรัฐพื้นเมืองซึ่งเริ่มตระหนักถึงอัตลักษณ์ ตัวตน และพยายามเปรียบเทียบสถานะของตนเองกับโลกตะวันตก ดังที่นักประวัติศาสตร์คนสำคัญ เช่น กุลลดา เกษบุญชู มีต์ ธงชัย วินิจจะกูล และเมาริตซิโอ เปเลจจี (Maurizio Pelleggi) พบว่าผู้นำของสยามมีแรงปรารถนาต้องการความคิดวิไลซ์อย่างมาก ถึงกับพยายามเปลี่ยนภาพลักษณ์กึ่งสมมติเทพตามคติพราหมณ์-ฮินดูไปเป็นภาพลักษณ์แบบกระฎุมพีตามธรรมเนียมตะวันตก และผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งในระบบเศรษฐกิจโลก เพื่อรักษาพระเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงอารยธรรม (คิดวิไลซ์) อีกทั้งยังพยายามจะใช้อำนาจและองคาพยพของรัฐทั้งหมดปรับปรุงประเทศให้เจริญและก้าวหน้าตามแบบตะวันตก ตลอดจนการเดินทางท่องเที่ยวรอบโลก การสะสมสิ่งของหรือสินค้าราคาแพงที่นำเข้ามาจากยุโรป การส่งบุตรหลานของชนชั้นสูงไปเรียนต่อในประเทศตะวันตก ปรับเปลี่ยนเครื่องแต่งกายแบบตะวันตก รวมถึงการจัดแสดงพิธีกรรมทั้งในและต่างประเทศ เป็นต้น²

¹ Milton Osborne. (1997). *The French Presence in Cochinchina and Cambodia*. p. 33.

² กุลลดา เกษบุญชู มีต์. (2562). *ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์: วิวัฒนาการรัฐไทย*. แปลโดย อาทิตย์ เจริญรัตน์บุญ; ธงชัย วินิจจะกูล. (2560). *ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าคิดวิไลซ์: เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนเองผ่านการเดินทางและพิธีกรรมทั้งในและนอกประเทศ*. ใน *คนไทย/คนอื่น: ว่าด้วยคนอื่นของความเป็นไทย*. หน้า 45.; เมาริตซิโอ เปเลจจี. (2566). *เจ้าชีวิตเจ้าสรรพสิ่ง: การก่อร่างภาพลักษณ์สมัยใหม่ของสถาบันกษัตริย์สยาม*. แปลโดย วริศา กิตติคุณเสรี.

แต่ขณะที่การไขว่คว้าหาความศิวิไลซ์กำลังกลายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตชนชั้นนำสยาม ภัยคุกคามเกี่ยวกับการยื้อแย่งดินแดนในทศวรรษ 2430 ทำให้ผู้นำสยามต้องกังวลกับการขยายแสนยานุภาพ และอิทธิพลทางเศรษฐกิจการเมืองของเจ้าอาณานิคม¹ โดยเฉพาะกรณีของฝรั่งเศสที่รุกคืบกิจการด้านการสำรวจดินแดนและวาดแผนที่ในบริเวณอินโดจีนและลุ่มแม่น้ำโขงในราวพุทธศตวรรษที่ 24 และขยายเข้าทำสนธิสัญญาอารักขากับกัมพูชาใน พ.ศ. 2406 จนเกิดปัญหาการอ้างสิทธิเหนือกัมพูชาซึ่งเคยเป็นประเทศราชของสยามมาก่อน และนำมาสู่การตกลงทำสัญญาอีกหนึ่งฉบับกับสยามใน พ.ศ. 2410 ซึ่งถือเป็นครั้งแรกที่มีการกำหนดพรมแดนระหว่างสยามกับกัมพูชาอย่างชัดเจน โดยแบ่งการปกครองให้เมืองพระตะบอง และเสียมเรียบเป็นเขตอธิปไตยของสยาม ขณะที่ส่วนอื่นๆ ของกัมพูชาทางด้านทิศตะวันออกให้อยู่ในการอารักขาของฝรั่งเศส² หลังจากนั้นไม่นาน ฝรั่งเศสจึงต้องการกำหนดเขตแดนที่ชัดเจนกับสยามเหนือพื้นที่ลุ่มน้ำโขงและพื้นที่ใกล้เคียง เพราะเป็นพื้นที่ซึ่งมีผู้คนอาศัยอยู่เบาบางและไม่เคยมีการกำหนดเขตแดนอย่างชัดเจนมาก่อน³ ทำให้หมู่บ้านหรือชนบทจำนวนมากในบริเวณพื้นที่ลาวและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของสยาม เริ่มถูกสำรวจและบันทึกลงในเอกสารแผนที่และบันทึกการเดินทางของชาวตะวันตก ไม่เว้นแม้แต่ชุมชนในบริเวณเทือกเขาพนมดงรัก ซึ่งอยู่ในตำแหน่งของชายแดนที่มีความกำกวมของพื้นที่เขตแดนระหว่างสยามกับกัมพูชามากที่สุดแห่งหนึ่ง

ภูมิบึงเมอลู เป็นชุมชนขนาดเล็กที่ตั้งอยู่ในแนวเขาเทือกเขาพนมดงรัก เป็นตัวอย่างของหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ในตำแหน่งพื้นที่ชายแดนซึ่งมีความกำกวมของเขตแดนระหว่างไทยและกัมพูชามาตั้งแต่สมัยอาณานิคม และโดยเฉพาะภายหลังจากการที่ฝรั่งเศสสามารถสถาปนา กัมพูชาให้กลายเป็นรัฐอารักขาได้สำเร็จใน พ.ศ. 2406 ถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญที่ทำให้พื้นที่ชายแดนในแนวเขาเทือกเขาพนมดงรักกลายเป็นจุดสนใจของฝรั่งเศส และมีผลทำให้คณะสำรวจดินแดนของเอเตียน-ฟร็องซัวส์ เอโมนิเยร์ (Étienne-François Aymonier) เดินทางเข้ามาสำรวจใน พ.ศ. 2440 ซึ่งการสำรวจของเอโมนิเยร์ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้นี้เอง ที่ทำให้หมู่บ้านขนาดเล็กซึ่งอยู่ห่างไกลจากอำนาจการปกครองของรัฐพื้นเมืองได้กลายเป็นพื้นที่ต่อรองเชิงอำนาจอย่างเป็นรูปธรรม แม้ว่าในเอกสารการบันทึกของเอโมนิเยร์จะมีได้ระบุวัตถุประสงค์

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2553). “200 ปีของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยและทางช้างหน้า.” ใน กรุงเทพฯ, พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย: ว่าด้วยประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์นิพนธ์. หน้า 10-11.

² รุนพงศ์ ลือขจรชัย. (2566). “การรับมือของสยามต่อฝรั่งเศสเหนือพื้นที่ลุ่มน้ำโขง.” วารสารประวัติศาสตร์ มศว 48 (1): 326.

³ แหล่งเดิม. หน้า 327.

ทางการเมืองไว้ชัดเจน แต่ภายใต้บริบทของการช่วงชิงดินแดนระหว่างสยามกับฝรั่งเศสในทศวรรษ 2460 ถือว่ามีส่วนสำคัญที่ทำให้ ภูมิเบ็งเมอลู ถูกให้ความสำคัญขึ้นมา ทั้งนี้แม้ไม่ใช่ชุมชนแห่งเดียวที่เอโมนิเยร์ให้ความสนใจ แต่การเป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในละแวกใกล้ชิดกับปราสาทเขาพระวิหารซึ่งเป็นโบราณสถานอันเกี่ยวเนื่องในอารยธรรมเขมรโบราณ และเป็นจุดเชื่อมต่อช่องทางธรรมชาติที่สามารถเดินทางลงสู่กัมพูชาได้ด้วย เหตุผลเชิงภูมิศาสตร์เช่นนี้อาจเป็นแรงผลักดันสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้ ภูมิเบ็งเมอลู อยู่ในความสนใจของเอโมนิเยร์

บทความนี้พิจารณาบทบาทของเอเตียน-ฟร็องซัวส์ เอโมนิเยร์ (Étienne-François Aymonier) นักสำรวจของอาณานิคมฝรั่งเศสกับการกิจการขยายดินแดนในพื้นที่เทือกเขาพนมดงรัก ซึ่งเป็นแหล่งที่ตั้งของชุมชนชายขอบอำนาจของสยาม โดยวิเคราะห์จากหลักฐานสองฉบับ คือ บันทึกการเดินทางในลาวภาคหนึ่ง 2438 และบันทึกการเดินทางในลาวภาคสอง 2440 บันทึกทั้งสองฉบับนี้เป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่สะท้อนความพยายามของอาณานิคมฝรั่งเศสในการบริหารจัดการพื้นที่ผ่านการเดินทาง การสำรวจแหล่งประวัติศาสตร์ การเก็บข้อมูลเส้นทางการจัดลำดับความสำคัญของเมืองและชุมชน การวิเคราะห์วิถีชีวิตกลุ่มชาติพันธุ์ ตลอดจนการบรรยายลักษณะทางภูมิศาสตร์และกายภาพของชุมชน โดยมีประเด็นคำถามคือ ในบริบทอาณานิคมที่การแข่งขันทางอำนาจระหว่างอาณานิคมและรัฐพื้นเมืองดำเนินไปอย่างเข้มข้น ในบันทึกของเอโมนิเยร์ใช้ ภูมิเบ็งเมอลู เพื่อตอรองอำนาจกับรัฐพื้นเมืองอย่างไร และรัฐพื้นเมืองเองมีปฏิกริยาในการตอรองกับอำนาจอาณานิคมอย่างไร บทความนี้ต้องการเสนอว่า ภูมิเบ็งเมอลู เป็นชุมชนในเขตเทือกเขาพนมดงรักที่มีความสำคัญต่อการกิจการเดินทางสำรวจของเอโมนิเยร์ เพราะตั้งอยู่ในพื้นที่ของสนามการแข่งขันและการเผชิญหน้ากันระหว่างอำนาจสมัยใหม่ของอาณานิคมฝรั่งเศสกับอำนาจของรัฐจารีตสยามในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24-25

1. เอโมนิเยร์ นักสำรวจของอาณานิคมฝรั่งเศส

เอเตียน-ฟร็องซัวส์ เอโมนิเยร์ (Étienne-François Aymonier) เป็นนักสำรวจชาวฝรั่งเศสที่มีส่วนสำคัญในการผลักดันให้ชุมชนที่ตั้งอยู่ในพื้นที่เทือกเขาพนมดงรักเริ่มถูกกล่าวถึงอย่างจริงจัง พร้อมกันกับการบันทึกเรื่องราวต่างๆ ในดินแดนของลาวและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของสยาม โดยเอโมนิเยร์ใช้วิธีการจดบันทึกและการวาดแผนที่เดินทางลงในเอกสารสองฉบับ คือ บันทึกการเดินทางในลาวภาคหนึ่ง 2438 และ บันทึกการเดินทางในลาวภาคสอง 2440 เขียนขึ้นเป็นภาษาฝรั่งเศสเมื่อราวทศวรรษ 2440 ในชื่อ *Voyage dans le Laos Tome Premier* 1895 (พ.ศ. 2438) และ *Voyage dans le Laos Tome Deuxieme* 1897 (พ.ศ. 2440) เอโมนิเยร์ได้ให้เหตุผลในการเลือกสำรวจในพื้นที่ดังกล่าวระหว่าง พ.ศ. 2425-2526 ไว้ว่า “ในปี 1882 และช่วง 6 เดือนแรกของปี 1883 ผมได้เที่ยวสำรวจหาศิลาจารึกตามภาคต่างๆ ของราชอาณาจักรเขมรและจังหวัดใกล้เคียง ซึ่งอยู่ในความครอบครอง

ของสยาม ฉะนั้น จึงเห็นว่ามีคามจำเป็นที่จะเที่ยวสำรวจแผ่นดินแดนประเทศลาว ที่ตกอยู่ภายใต้การปกครองของเขมรมาก่อน”¹ จากเหตุผลดังกล่าวชี้ให้เห็นว่าเอมโนเียร์ให้ความสนใจเกี่ยวกับพื้นที่บริเวณนี้อย่างน้อยสองเรื่องคือ เรื่องแรกให้ความสนใจเป็นพิเศษกับร่องรอยหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีของคนพื้นเมือง และเรื่องที่สองคือการพยายามใช้อิทธิพลทางประวัติศาสตร์ของอารยธรรมเขมรโบราณที่เคยแผ่อิทธิพลเข้าไปในพื้นที่ต่างๆ ทั้งในลาวและในพื้นที่ภาคอีสานของสยาม เพื่ออ้างสิทธิ์เป็นเจ้าของพื้นที่ในฐานะผู้รักกัมพูชา ซึ่งเป็นเจ้าของอารยธรรมดั้งเดิมอีกทอดหนึ่ง ดังนั้น เราจึงพบว่าเอมโนเียร์ไม่ได้บันทึกเฉพาะเนื้อหาหรือการค้นพบจารึกในท้องที่ต่างๆ ตามที่ระบุไว้ในบันทึกของเขาเท่านั้น แต่ยังได้บันทึกข้อมูลของท้องถื่นเกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติ สัตว์ป่า ประชากร วิถีชีวิต ภูมิประเทศ จาริต ประเพณี ความเชื่อทางศาสนา สินค้าและการค้าขาย ระบบแลกเปลี่ยนเงินตรา และศาสนสถาน เป็นต้น²

แต่ควรกล่าวด้วยว่า การเดินทางสำรวจดินแดนของเอมโนเียร์ไม่ใช่ความพยายามครั้งแรกที่ฝรั่งเศสต้องการสำรวจพื้นที่แถบนี้ เพราะช่วงเวลาก่อนหน้ามีการสำรวจมาแล้วหลายครั้ง เริ่มตั้งแต่คณะสำรวจจากแล็กซ็องด์ร อ็องรี มูโง (Alexandre Henri Mouhot) นักธรรมชาติวิทยาที่เดินทางเข้ามาสำรวจสยามและอินโดจีนของฝรั่งเศส ระหว่าง พ.ศ. 2401-2404 โดยได้รับความสนับสนุนจากราชสมาคมภูมิศาสตร์ของอังกฤษ ต่อมาเมื่อมูโงได้เสียชีวิตลง และได้เผยแพร่ข้อความจากบันทึกของเขาเป็นภาษาฝรั่งเศสและอังกฤษ รัฐบาลฝรั่งเศสจึงส่งคณะนักวิชาการสาขาต่างๆ เข้ามาสำรวจแม่น้ำโขงมากขึ้น โดยเป็นผลทำให้คณะดูดาร์ต เดอลาเกร (Doudart de Lagrée) และฟร็องซิส การ์นิเยร์ (François Garnier) เดินทางเข้ามาสำรวจดินแดนในลุ่มน้ำโขงในระหว่าง พ.ศ. 2409-2411³ ต่อมาได้มีคณะสำรวจของฟร็องซัวส์-ฌูลส์ ฮามองด์ (François Jules Harmand) ซึ่งเข้ามาเป็นกงสุลฝรั่งเศสในสยามเมื่อ พ.ศ. 2420 ได้ทำการสำรวจพื้นที่ต่างๆ ในบริเวณนี้ละเอียดมากขึ้น จนกระทั่งต่อมามีคณะโอกุสต์ ปาวี (Auguste Pavie) เข้ามารับราชการในอาณานิคมอินโดจีนของฝรั่งเศส และสั่งการให้ชุดสำรวจที่นำโดยกัปตัน คูเปต์ (Captain P. Cupet) สำรวจและวาดแผนที่เกี่ยวกับพื้นที่ลุ่มน้ำโขงและอินโดจีนอย่างละเอียดในระหว่าง พ.ศ. 2422-2439⁴ และต่อมามีคณะของ นพ.ปอล-มารี เนอฮิส

¹เอเจียน แอมอนิเย. (2541). *บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง พ.ศ. 2438*. แปลโดย ทองสมุทรา โดเร และสมหมาย เปรมจิตต์. หน้า 1.

²แหล่งเดิม. หน้า ง-จ.

³François Garnier. (2005). *Voyage d'Exploration en Indo-China*.

⁴Auguste Pavie. (1999). *Pavie Mission Exploration Work: Laos, Cambodia, Siam, Yunnan, and Vietnam*. Translated by walter E. J. Tips.

(Paul-Mary Neis) ได้รับมอบหมายจากรัฐบาลฝรั่งเศสให้เข้าไปสำรวจดินแดนลาวตอนเหนือและสยาม (ตามรอยมูโอต์) เมื่อ พ.ศ. 2425¹

จนกระทั่งถึงคณะสำรวจชุดสุดท้ายของเอเตียน-ฟร็องซัวส์ เอโมนิเยร์ (Étienne-François Aymonier) ซึ่งเข้ามารับราชการในอินโดจีนฝรั่งเศสหลายตำแหน่ง จนกระทั่ง พ.ศ. 2438-2440 เขาได้เดินทางสำรวจดินแดนเวียตนาม กัมพูชา ลาว และภาคอีสานของสยาม และเขียนงานวิชาการจำนวนมากเกี่ยวกับอาณาบริเวณนี้ในราวทศวรรษ 2440-2460 ครอบคลุมประเด็นเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เขมรโบราณ พงศาวดารเขมร จารึกเขมรและจาม พจนานุกรมเขมร-ฝรั่งเศส รวมถึงงานวิจัยเกี่ยวกับการผสมผสานทางวัฒนธรรมระหว่างจามและเขมร เป็นต้น² อาจกล่าวได้ว่าบันทึกของเอโมนิเยร์ถือว่าเป็นผลงานชิ้นเด่น ที่มีความสมบูรณ์มากที่สุดชิ้นหนึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับข้อมูลของนักเดินทางกลุ่มอื่น เพราะในเอกสารไม่เพียงให้รายละเอียดเกี่ยวกับการเดินทางผจญภัยไปในพื้นที่ต่างๆ ของผู้บันทึกพร้อมกับผู้ร่วมเดินทางเท่านั้น แต่บริบทด้านเวลาที่เอโมนิเยร์เผยแพร่ผลงานชิ้นนี้ สัมพันธ์เกี่ยวเนื่องบริบททางการเมืองและการแข่งขันของอาณานิคมตะวันตกในภูมิภาคของเอเชียอาคเนย์ด้วย³

อาจกล่าวได้ว่าการสำรวจของเอโมนิเยร์ในช่วงทศวรรษ 2440 อยู่ในกระแสความเติบโตของระบอบแนวคิดของอาณานิคมตะวันตกที่ต้องการขยายอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองสู่ดินแดนเอเชียอาคเนย์ เพราะฉะนั้นการเดินทางสำรวจของเอโมนิเยร์จึงมิได้ต้องการสำรวจดินแดนเพื่อเก็บข้อมูลชุมชนและเส้นทางต่างๆ อย่างผิวเผิน แต่เป็นการฝังตัวศึกษาในชุมชนเพื่อสำรวจพื้นที่และความเคลื่อนไหวของผู้คนอย่างจริงจัง ทั้งด้วยเหตุผลของการแสวงหาพื้นที่ของโลกใหม่ การขยายตัวของความรู้เกี่ยวกับวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ การล่าอาณานิคม การขยายตัวของแนวคิดแบบยุโรปเป็นศูนย์กลาง (Europe-centrism)⁴ และหลักคิดแบบบูรพนิยม (Orientalism) ที่มักกำหนดสถานะของอารยธรรมตะวันออกหรือแหล่งอื่นๆ ที่อยู่

¹ นัชชา อุ่เงิน และคณะ. (2559). “อีสานและลาวในทัศนะของนักสำรวจชาวฝรั่งเศสจากรายงานการสำรวจในพุทธศตวรรษที่ 25 (พุทธศกราช 2401-พุทธศกราช 2446).” *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม* 35 (1): 16-18.

² George Cœdès. (1929). “Étienne-François Aymonier (1844-1929).” *Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient* (29): 542-548.

³ ธำรงค์ศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์. (2552). *สยามประเทศไทยกับ “ดินแดน” ในกัมพูชาและลาว*. หน้า 7-12.

⁴ John R.W. Smail. (1961). “On the Possibility of an Autonomous History of Modern Southeast Asia.” *Journal of Southeast Asian History* 2 (2): 73.

นอญยุโรป ให้เป็นบ้านป่าเมืองเถื่อนที่ควรได้รับการพัฒนาเพื่อเสริมสร้างความเจริญก้าวหน้าตามแบบตะวันตก¹

กระบวนการผลิตชุดความรู้เช่นนี้ นำมาสู่การหาวิธีกลืนกลายเป็นส่วนหนึ่งกับคนพื้นเมือง โดยพยายามแทรกซึมเข้าไปสู่หน่วยมูลฐานของชีวิตคนพื้นเมืองในระดับเล็กที่สุด การบันทึกและวาดแผนที่เส้นทางสำรวจในแง่หนึ่งจึงกลายเป็นวิธีการบริหารจัดการพื้นที่ด้วยข้อมูลเชิงประจักษ์ผ่านประสบการณ์ตรง โดยหวังผลระยะยาวถึงการสร้างเงื่อนไขการควบคุมพื้นที่ และการสลัดพันธะความสัมพันธ์ของชาวพื้นเมืองกับอำนาจการปกครองของรัฐพื้นเมืองเดิมออกจากกัน ซึ่งอาณานิคมตะวันตกมักกระทำแก่รัฐพื้นเมืองเสมอ เช่น ชาวดัตช์ในอินโดนีเซีย อังกฤษในอินเดีย พม่า และมลายู ฝรั่งเศสในดินแดนอินโดจีน และโดยเฉพาะอย่างยิ่งกรณีสเปนในฟิลิปปินส์ ที่พยายามนำแนวคิดของคริสต์ศาสนามาเป็นเครื่องมือในการกล่อมเกลาคำคิดของชาวพื้นเมือง โดยปรารถนาให้พวกเขาละทิ้งจิตวิญญาณ/ความเชื่อที่มีอยู่เดิม ชักนำให้หันมายอมรับในอำนาจของพระเจ้าเป็นการทดแทน การกระทำเช่นนี้ในแง่หนึ่งก็คือการทำลายความศักดิ์สิทธิ์ของระบบการปกครองจากรัฐท้องถิ่น และพยายามรวมศูนย์อำนาจจากคนพื้นเมืองให้อยู่ในระบอบการปกครองของอาณานิคม²

เพราะฉะนั้น ข้อมูลที่ปรากฏในบันทึกของเอโมนีเยร์จึงไม่ได้ปราศจากความคาดหวังต่อผลประโยชน์ที่ดำรงอยู่บนฐานคิดแบบภววิสัย แต่คือการบันทึกข้อมูลเชิงประจักษ์ด้วยแนวความคิดที่ต้องการเข้าถึงสาระัตถะหรือรูปแบบขั้นมูลฐานของสถาบันทางสังคมอย่างละเอียด³ ทั้งนี้ก็เพื่อมองหาคำตอบไปได้ในการเข้าครอบครองพื้นที่ในฐานะเจ้าอาณานิคมแสวงหาเส้นทางเพื่อเปิดการค้ากับจีนตอนใต้⁴ ตลอดจนรวมถึงเพื่อเข้าปกครองแทนอำนาจสยามที่ไม่ชัดเจนต่อการปกครองผู้คนในพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำโขงและเทือกเขาพนมดงรัก

แต่ควรกล่าวด้วยว่า แม้บันทึกของเอโมนีเยร์จะตั้งอยู่บนฐานความคิดเดียวกันกับบริบทการขยายอิทธิพลของตะวันตก แต่ดูเหมือนว่าเอโมนีเยร์มีกระบวนการสร้างชุดความรู้

¹Ania Loomba. (2005). *Colonialism/ Postcolonialism*. 3rd edition. p. 112., คำพล จำปาพันธ์. (2563). “แนวคิดประวัติศาสตร์อิสระสัมพันธ์ (Autonomous History) กับการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมเมืองท่าชายทะเลตะวันออก.” *วารสารประวัติศาสตร์ มศว* 45 (1): 136.

²สิริฉัตร รักษการ. (2561). *ประวัติศาสตร์นิพนธ์ฟิลิปปินส์กับชะตากรรมของชาติ: อาการตาสว่างกับอารมณ์ค้างแบบหลังอาณานิคม*. หน้า 47.

³จอห์น โมนาแกน และปีเตอร์ จัสต์. (2563). *มานุษยวิทยา: ความรู้ฉบับพกพา*. แปลโดย วิชาส ปรัชญาภรณ์. หน้า 16-17.

⁴ไกรฤกษ์ นานา. (2563). *สยามรัฐท่ามกลางจักรวรรดินิยม, สุวิทย์ ชีรสอวัตต์. (2553). เบื้องลึกการเสียดินแดนและปัญหาประสาทพระวิหารจาก ร.ศ. 112 ถึงปัจจุบัน*.

ที่เฉพาะเป็นของตนเอง เพราะเขาเน้นบันทึกเรื่องราวผ่านการเดินทางสำรวจและสัมผัสสถานที่จริง การให้รายละเอียดตัวอย่างกลุ่มประชากร ประเพณี ภาษา วิถีชีวิต สภาพภูมิประเทศ สัตว์ป่า แหล่งน้ำ การรวบรวมบัญชีรายเอียดทางโบราณคดี รายงานสำรวจชาติพันธุ์วรรณา และเกี่ยวกับกลุ่มชนต่างๆ ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขง¹ จึงค่อนข้างเที่ยงตรงกับความจริงของสังคมท้องถิ่นที่เขาเผชิญ นอกจากนี้ ในบันทึกการเดินทางของเอโมนิเยร์ยังมีความ “แม่นยำ” ของพื้นที่ โดยเฉพาะหลักเกณฑ์แบบภูมิศาสตร์สมัยใหม่ที่อธิบายพื้นที่ด้วยมาตราส่วน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเทคโนโลยีการทำแผนที่คือหนึ่งในความรู้ที่เอโมนิเยร์นำมาใช้สำรวจดินแดนในพื้นที่ที่ถือเขาพนมดงรักด้วย

นอกจากนี้ เอโมนิเยร์เป็นนักวิชาการอาณานิคมที่มีชำนาญรอบรู้หลายแขนง ทั้งในเชิงภาษาศาสตร์ จารึก โบราณคดี และประวัติศาสตร์ เขาผลิตบทความวิชาการจำนวนมากถึงห้าสิบเรื่องเพื่อเผยแพร่และทำความเข้าใจเกี่ยวกับต้นรากและความเป็นมาของผู้คนและวัฒนธรรมในพื้นที่อินโดจีนและตะวันออกเฉียงเหนือของสยาม² จึงไม่แปลกนักที่ผลงานของเขามีคนพูดถึงมากที่สุดคนหนึ่งในแวดวงอินโดจีนศึกษา กระทั่งมีนักวิชาการจำนวนหนึ่งนับถือกันว่าเขานักสำรวจคนแรกที่ทำการศึกษาและเก็บข้อมูลแหล่งโบราณคดีที่เป็นซากปรักหักพังของอารยธรรมเขมรโบราณอย่างเป็นระบบ³ โดยเฉพาะช่วงเวลาหกถึงเจ็ดเดือนที่ทำการสำรวจท่องเที่ยวในบริเวณลุ่มน้ำโขงและเทือกเขาพนมดงรัก ที่เริ่มทำการสำรวจตั้งแต่เดือนกันยายน พ.ศ. 2439 และเสร็จสิ้นลงในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2440 ถือเป็นช่วงเวลาแห่งความรุ่งโรจน์ในหน้าที่การงานของเขา เพราะได้สร้างผลงานชิ้นสำคัญที่กลายเป็นที่จดจำแก่คนทั่วโลก แม้แต่ประเทศที่แสดงตนเป็นปฏิปักษ์แก่ฝรั่งเศสอย่างประเทศสยามเอง ก็ยังต้องใช้ผลงานของเขาสืบรากเหง้าทางวัฒนธรรมที่ปรากฏอยู่ในขอบเขตพหุสัมาของตน แต่อย่างไรก็ตาม ความสำเร็จของเอโมนิเยร์คงจะเกิดขึ้นไม่ได้หากขาดงบประมาณสนับสนุนจากรัฐบาลอาณานิคม และโดยเฉพาะเพื่อนผู้ร่วมเดินทางคนพื้นถิ่นของเขาอีกอย่างน้อยห้าคนคือ อัน, อุก, จัน, ดู และโรส เป็นผู้คอยให้ความช่วยเหลือและอำนวยความสะดวกด้านต่างๆ ตลอดการเดินทาง⁴

¹ นัชชา อุเงิน และคณะ. (2559). *เล่มเดิม*. หน้า 16-18.

² George Coedè. (1929). “Etienne-François Aymonier (1844-1929).” pp. 546-548.

³ ยอร์ช เซเดส์. (2556). *เมืองพระนคร นครวัด นครธม*. พิมพ์ครั้งที่ 9. แปลโดย ปรานี วงษ์เทศ. หน้า 101.

⁴ เอเจียน แอมอนิเย. (2541). *บันทึกการเดินทางในลาว ภาคสอง พ.ศ. 2440*. แปลโดย ทองสมุทร โดเร และสมหมาย เปรมจิตต์. หน้า 16-18.

2. ภูมิเบ็งเมอลู ก่อนและหลังบันทึกการเดินทางของเอโมนิเยร์

ปัจจุบัน ภูมิเบ็งเมอลู เป็นแหล่งอาศัยของกลุ่มชาติพันธุ์ลาวผสมกับกลุ่มชาติพันธุ์เขมร โดยอยู่ภายใต้สังกัดของอำเภอกันทรลักษ์ จังหวัดศรีสะเกษ มีที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ชายแดนระหว่างไทย-กัมพูชา ติดกับเทือกเขาพนมดงรักและตั้งอยู่ไม่ไกลนักจากปราสาทเขาพระวิหาร ซึ่งในอดีต ภูมิเบ็งเมอลู น่าจะเป็นชุมชนที่คนเขมรออาศัยอยู่มาก่อน ดังที่ฟร็องซัวส์ การ์นิเยร์ (François Garnier) เคยเขียนถึงความรู้สึกของเขาครั้งเมื่อเดินทางผ่านพื้นที่แถบนี้ว่า *"In Sisaket the population is intermixed with Cambodians, whose language is understood by almost everyone. Although I was still in a country controlled by Siam, I felt that I would soon find myself in the territory of the old Khmer empire, if I had not yet crossed its boundaries."*¹ เพราะฉะนั้น หากพิจารณาข้อสังเกตของการ์นิเยร์และคำที่ใช้เรียกหมู่บ้านแห่งนี้ว่า ภูมิเบ็งเมอลู จะพบว่ารากฐานของคำนี้น่าจะมาจากกลุ่มคนที่ใช้ตระกูลภาษาเขมรเป็นหลัก เพราะเมื่อสืบความหมายตั้งแต่คำว่า “ภูมิ” จะพบว่าคำนี้มีที่มาจากภาษาเขมรที่มีนัยใกล้เคียงกับคำว่า “สรก” ที่แปลเป็นไทยว่า หมู่บ้านหรือมาตุภูมิ ขณะที่คำว่า “เบ็งมะลู” เป็นคำมูลหรือวลีที่มาจากการประสมคำระหว่างคำว่า “เบ็ง” กับคำว่า “มะลู” เฉพาะเพียงคำว่า “เบ็ง” คำเดียวนี้ บัณฑิตยสถานให้ความหมายไว้ว่าเป็นแหล่งน้ำขนาดใหญ่มีน้ำขังตลอดปี ส่วนคำว่า “มะลู” เป็นคำที่มาจากภาษาเขมรแปลว่า “ต้นพลู” ซึ่งใช้เรียกแทนชื่อไม้เถาที่มีใบอกรสเผ็ดร้อนสามารถใช้กินกับหมากและทำยาได้² เมื่อผสมสองคำนี้เข้าด้วยกันจึงอาจให้ความหมายได้ว่า “แหล่งน้ำขนาดใหญ่ที่อุดมไปด้วยต้นพลู” สันนิษฐานว่าการตั้งชื่อหมู่บ้าน ภูมิเบ็งมะลู น่าจะมาจากลักษณะภูมินามของหมู่บ้าน ที่มีแหล่งน้ำอุดมสมบูรณ์ มีต้นพลูเกิดขึ้นแผ่กว้างอยู่ทั่วไป และน่าจะเคยเป็นชุมชนคนเขมรออาศัยอยู่มาก่อน

ถึงกระนั้น เรายังไม่มีหลักฐานชัดเจนมากพอที่จะกำหนดอายุของ ภูมิเบ็งเมอลู ได้อย่างเป็นรูปธรรม แต่อาจสันนิษฐานได้ว่าหมู่บ้านแห่งนี้ น่าจะมีการตั้งชุมชนและมีผู้คนอาศัยอยู่มาแล้วอย่างน้อยก่อนสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา³ เพราะปรากฏชื่ออยู่ในเอกสารหลักฐาน จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3⁴ ที่กล่าวถึง “บ้านเบ็งมะลู” หรือ “เบ็งมาลู” สลับกันไปในเหตุการณ์ราชการทัพเมืองเวียงจันทน์ และคงจะเป็นหมู่บ้านหรือชุมชนที่ขึ้นกับเมืองขุขันธ์อีกชั้นหนึ่ง ทว่ามีอำนาจในการต่อรองกับเมืองขุขันธ์ค่อนข้างสูง

¹ François Garnier. (2005). *Voyage d'Exploration en Indo-China*. p. 136.

² สำนักงานราชบัณฑิตยสภา. (2556). *คำเรียกชื่อแหล่งน้ำ*. (ออนไลน์)

³ พิพัฒน์ กระแจะจันทร์. (2565). “ชีวิตของเส้นพรมแดนปราสาทพระวิหาร: ประวัติศาสตร์ของผู้คนและปฏิสัมพันธ์ต่อพรมแดน.” ใน *สยามเขต: หลากหลายมิติเขตแดนสยาม*. หน้า 194

⁴ ก่องแก้ว วีระประจักษ์. (บรรณาธิการ). (2530). *จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 เล่ม 3*. หน้า 120.

เมืองซุซันท์ กับ ภูมิเบ็งเมอลู มีความสัมพันธ์ทางการเมืองในลักษณะการปกครองแบบรัฐจาริต ดังจะเห็นจากหลักฐาน จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 บันทึกถึงลักษณะความสัมพันธ์ของเมืองซุซันท์กับบ้านบึงมะลู/บึงมาลู ตอนที่มีความขัดแย้งกันระหว่างพญาไกร (เจ้าเมืองซุซันท์) กับเจ้าเมืองนัน (หัวหน้าบ้านบึงมะลู) ที่เจ้าเมืองนันเกณฑ์คนจากบ้านบึงมะลูเพื่อจะยกคนไปตีเมืองซุซันท์ พญาไกรจึงขอความช่วยเหลือจากขุนนางสยามคือพญารามกำแหงที่กำลังเดินทางเข้ามาสักเลกที่เมืองสุรินทร์ แต่พญารามกำแหงเห็นว่าเป็นเรื่องขัดแย้งระหว่างกันภายใน เพราะเจ้าเมืองนัน “ก็เป็นบ่าวอำยพญาไกร” ฉะนั้นจึงไม่สนใจให้ความช่วยเหลือ เพราะ “ตามแต่บ่าวจะว่ากัน”¹ ต่อมาไม่นานเจ้าเมืองนันเกณฑ์คนถึงห้าพันคนเพื่อตามไล่ล่าพญาไกร จนทำให้พญาไกรต้องส่งคนประมาณเจ็ดสิบคนไปสังเกตลาดเลาถึงสถานการณ์ที่ค่ายของเจ้าเมืองนันที่ตั้งอยู่ ณ บ้านกวนจ่อ ใกล้เมืองซุซันท์ แต่สถานการณ์กลับพลิกผัน เพราะคนที่ส่งไปลาดเลานั้นเปลี่ยนใจสมัครเข้าร่วมทัพกับเจ้าเมืองนันเสีย เหตุการณ์ครั้งนั้นทำให้พญาไกรพยายามกวาดต้อนคนในเมืองซุซันท์มาช่วยต้านกองกำลังของเจ้าเมืองนัน แต่ “หาใครเข้ากับไ้ยพญาไกรไม่” จนสุดท้ายต้องเดินทางหลบหนีไปที่เมืองสังขะเพื่อขอความช่วยเหลือ พอถึงเมืองสังขะพญาไกรรู้สึกคับแค้นใจมาก จึงรวบรวมกำลังคนที่เมืองสังขะได้ประมาณห้าร้อยคน จากนั้นจึงนำกองกำลังที่รวบรวมได้กลับไปสู่เจ้าเมืองนัน กระทั่งกองกำลังทั้งสองฝ่ายได้ปะทะกัน มีการใช้ปืนยิงเผชิญหน้ากันอยู่บริเวณศาลาริมแม่น้ำเมืองซุซันท์ “แต่หาถูกผู้คนไม่ด้วยกันทั้งสองค่าย” แต่ด้วยกำลังคนเสียเปรียบ ในเวลาต่อมาพญาไกรจึงถอยกำลังออกจากเมืองซุซันท์ร่นลงไปเมืองสังขะ

เหตุการณ์ความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองนันกับพญาไกรใน จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ยุติลงด้วยการที่เจ้าเมืองสังขะขอเจรจากับเจ้าเมืองนันว่า “ถ้าไม่สมักจะให้พญาไกรเป็นเจ้าเมืองก็ให้บอกลงไป ณ กรุงฯ พญาสังขะจะช่วยว่ากล่าวไม่ให้พญาไกรเป็นเจ้าเมืองซุซันได้... เจ้าเมืองนันก็เชื่อคำพญาสังขะไ้ยเมืองนันทกลับไป”² จากข้อมูลในหลักฐานชี้ให้เห็นว่าสถานะของ ภูมิเบ็งเมอลู ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีอำนาจในการต่อรองกับหัวเมืองใหญ่อ่างเมืองซุซันท์พอสมควร และดูเหมือนบทบาทในการขัดขวางและสร้างความปั่นป่วนเพื่อบั่นทอนอำนาจการแต่งตั้งเจ้าเมืองอย่างมาก ขณะเดียวกัน หลักฐานยังสะท้อนให้เห็นด้วยว่าความอ่อนประสิทธิภาพในการควบคุมกำลังคนของเจ้าเมืองซุซันท์ ที่ไม่สามารถรักษาความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชุมชน/หมู่บ้านในปกครองของตนไว้ได้ เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เมืองซุซันท์ต้องอาศัยความช่วยเหลือจากหัวเมืองอื่นเพื่อช่วยรักษาความมั่นคงของตนเองอยู่เสมอ ดังนั้น

¹ ก่องแก้ว วีระประจักษ์. (บรรณาธิการ). (2530). เล่มเดิม. หน้า 120.

² แหล่งเดิม. หน้า 121.

ความสัมพันธ์ของ ภูมิภาคเบงกอล กับเมืองชุนอันในช่วงเวลาดังกล่าว จึงเป็นลักษณะความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบรัฐจาริตที่เรียกว่ามณฑล (mandala) ซึ่งหัวเมืองต่างๆ สามารถพัฒนากำลังคนเพื่อคานอำนาจและต่อรองผลประโยชน์กับหัวเมืองที่มีอำนาจเหนือกว่าได้ตามความสามารถของผู้ว่า

กล่าวได้ว่า จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 อาจจะเป็นหลักฐานเอกสารลายลักษณ์ของรัฐพื้นเมืองที่เก่าแก่ที่สุดที่บันทึกเรื่องราวของ ภูมิภาคเบงกอล เอาไว้ เพราะจากการสำรวจเอกสารอื่นๆ ในยุคเดียวกัน เช่น แผนที่เขมรในนี้¹ ซึ่งเขียนขึ้นในช่วงรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2331-2394) ก็เลือกจะระบุถึงเมืองใกล้เคียงอย่างเมือง “กูซัน” หรือชุนอันซึ่งเป็นเส้นทางเชื่อมระหว่างเมืองในพื้นที่อีสานใต้กับกัมพูชา แต่ไม่พบว่า ภูมิภาคเบงกอล ได้รับการบันทึกลงในเอกสารดังกล่าว แม้ว่าในทางภูมิศาสตร์เมืองชุนอันกับ ภูมิภาคเบงกอล จะตั้งอยู่ในแนวเทือกเขาพนมดงรักซึ่งอยู่ไม่ไกลกันนักก็ตาม²

นอกจากนั้น แม้เราจะพยายามสำรวจต่อไปในเอกสารแผนที่ภาพวาดเส้นทางการเดินทัพ หรือเอกสารบันทึกตัวเขียนอื่นๆ ของรัฐจาริตก็ไม่พบว่ามี ภูมิภาคเบงกอล ปรากฏอยู่ แม้นักประวัติศาสตร์จะเคยค้นพบว่าในภาคอีสานเคยมี แผนที่ยุทธศาสตร์ครั้งสมเด็จพระรามาที่ 1 ใน *Siam In Trade and War: Royal Maps of The Nineteenth Century*³ ซึ่งนักวิชาการกรมแผนที่ทหารเชื่อว่าทำขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ในคราวยกทัพปราบการลุกฮือของเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ หรือแม้แต่ในบันทึกและแผนที่ของเจมส์ แมคคาร์ธี (James McCarthy) เจ้ากรมแผนที่สมัยรัชกาลที่ 5 ที่นักประวัติศาสตร์รู้จักกันในนาม Map of the Kingdom of Siam and its dependencies⁴ แต่ก็ไม่พบว่ามี ภูมิภาคเบงกอล ปรากฏอยู่ในแผนที่เหล่านั้นเช่นกัน จนกระทั่งทศวรรษ 2470 ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จเยือนเขาพระวิหารพบว่าท่านบันทึกสถานภาพทั่วไปของพื้นที่ซึ่งกล่าวถึงชุมชนรอบๆ ปราสาทพระวิหารว่าเป็นชุมชนชายขอบขนาดเล็กๆ ที่อยู่ห่างไกล รกร้าง ไร้ผู้รั้งชุมชน และไม่เจริญ ดังนั้นจึงอนุมานได้ว่า สภาพความรู้ที่สะท้อนสังคมแห่งความล้าหลังท่านองนี้ กลายเป็นประวัติศาสตร์ความทรงจำของหมู่บ้านในพื้นที่แนวเทือกเขาพนมดงรักซึ่งน่าจะหมายถึง ภูมิภาคเบงกอล ด้วยนั้น ยิ่งย้าให้เชื่อได้ว่าชุมชนแถบนี้จะมีพันธะกับผู้ปกครองรัฐจาริตของสยามไม่มากไปกว่าความเป็นเมืองหน้าด่าน ซึ่งสะท้อนความกำกวม/หละหลวมของอำนาจสยามต่อการควบคุมกำลังคนและพื้นที่ไปในตัว

¹ Santanee Phasuk and Philip Stott. (2006). *Siam In Trade and War: Royal Maps of The Nineteenth Century*. pp. 124-125.

² เอเจียน แอมอนิเย. (2541). เล่มเดิม. หน้า 105-109.

³ Ibid. pp. 30-33.

⁴ เจมส์ แมคคาร์ธี. (2561). บุ๊กเบิกสยาม: การสำรวจของพระวิภาคภูวดล (เจมส์ แมคคาร์ธี) พ.ศ. 2424-2436. แปลโดย สุทธิศักดิ์ ปานโพธิ์.

จนกระทั่งเมื่อไม่กี่ร้อยห้าสิบปีที่ผ่านมา ภูมิเบ็งเมอลู ได้ปรากฏขึ้นอีกครั้ง แต่ในคราวหลังนี้ไม่ได้ปรากฏในเอกสารของรัฐพื้นเมือง แต่มีเรื่องราวปรากฏในบันทึกการเดินทางของเอโมนิเยร์ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่และนักสำรวจของรัฐบาลอาณานิคมฝรั่งเศส บันทึกของเอโมนิเยร์มีวิธีการเรียบเรียงเนื้อหาที่น่าสนใจคือ มีขั้นตอนการลำดับเนื้อหาอย่างเป็นระบบ เช่น สถานที่ ระบุวัน เดือน ปี เวลา ลำดับเหตุการณ์ก่อนหลัง และที่สำคัญการบันทึกมักเกิดขึ้นระหว่างการเดินทางเข้าฝั่งตัวศึกษาชุมชนในระยะหนึ่ง เพื่อสังเกตการณ์โดยมีปฏิสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดก่อนจะบรรยายรายละเอียดลงในรายงาน ไม่ว่าจะเป็นตัวอย่างประชากร การหาเลี้ยงชีพ จารีต ประเพณี การค้าขาย ระบบเงินตรา สภาพภูมิประเทศ สัตว์ป่า แหล่งโบราณสถาน ชาติพันธุ์วรรณา และมานุษยวิทยา อันเป็นเครื่องมือสำคัญที่สะท้อนถึงรากฐานความเป็นมาของผู้คนที่อาศัยในชุมชนต่างๆ สัมพันธ์กับข้อมูลพื้นฐานของชีวิตมนุษย์อย่างตรงไปตรงมา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ การสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วม ซึ่งเป็นวิธีการที่นักสำรวจชาวตะวันตกนิยมใช้กันอย่างแพร่หลายในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 รูปแบบการบันทึกเรื่องราวดังกล่าว ปรากฏเรื่องราวของ ภูมิเบ็งเมอลู และหมู่บ้านต่างๆ ในแนวเทือกเขาพนมดงรักที่สัมพันธ์กับเส้นทางการค้าสามารถเชื่อมร้อยระหว่างสามอาณาจักร คือ สยาม ลาว และกัมพูชา¹ พร้อมๆ กันกับบันทึกเรื่องราววัฒนธรรมที่เน้นย้ำเสมอว่าพื้นที่แถบนี้ผูกพันแนบแน่นกับอารยธรรมเขมรโบราณ²

อย่างไรก็ดี สำหรับเรื่องราวของ ภูมิเบ็งเมอลู นั้นเอโมนิเยร์เลือกที่จะบันทึกลงในเอกสารฉบับที่สอง คือ Voyage dans le Laos Tome Deuxieme 1897 (บันทึกการเดินทางในลาวภาคสอง พ.ศ. 2440) โดยเฉพาะเนื้อหาในบทที่ 5 ที่มีเนื้อหากล่าวถึงเส้นทางการเดินทางของพวกเขาที่มุ่ง “จากภูเขาดงรัก ไปศรีสะเกษ อุบล และสังขะ”³ และมีสิ่งที่ชวนสังเกตว่าชื่อหมู่บ้านเบ็งมะลู ที่เรารู้จักกันในปัจจุบันนั้น ในอดีตเมื่อราวทศวรรษ 2440 เคยถูกเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “เมืองอุทุมพร” (Moeuong Ottumpor) ควบคู่กันไป ซึ่งเป็นเมืองเล็กๆ ตั้งอยู่ทางใต้ของชุมชนดั้งเดิมกับพนมดงรัก และขณะเดียวกัน มีสถานะเป็นเมืองหน้าด่านที่ขึ้นต่อเมืองชุมชนทำหน้าที่ในการคัดกรองและจับกุมคนร้ายในพื้นที่เส้นทางข้ามผ่านไปผ่านมาระหว่างสยามและกัมพูชาในบริเวณช่องเขาพนมดงรัก โดยเฉพาะกลุ่มคนที่ต้องการใช้ช่องทางผ่านบริเวณช่องเขา “เปรียะจไรและด่านตาปูย” ดังในเอกสารบันทึกไว้ว่า “...บ้านเบ็งมะลูซึ่งมักเรียก

¹ สมหมาย ชินนาค. (2562). “ปลา” กับ “เกลือ” วัฒนธรรมสายสัมพันธ์สองฝั่งพนมดงรัก (อีสานใต้-กัมพูชา) กรณีศึกษา “สุรินทร์-อุดรมีชัย-พระตะบอง” ในมิติเชิงมานุษยวิทยาและประวัติศาสตร์. หน้า 16-31.

² เอเจียน แอมอนิเย. (2541). เล่มเดิม.

³ แหล่งเดิม. หน้า 99.

เมืองอุทุมพรอีกนั้นจะมีหน้าที่ดูแลการผ่านภูเขาดงรักและ “พเลาเปรียะจไร” (Phlou Preah Chrei) ซึ่งลงทางทิศตะวันออกของเขาพระวิหาร (Preah Vihear) แล้วไปที่ปราสาทตาบและประโมเทม (Prasat Dap et Pra Motep) ตรงไปทางทิศใต้ ซึ่งห่างออกไปประมาณ 3 วันโดยการเดินเท้า ส่วนการปล้นจี้ก็มีมากตามเส้นทางเกวียนทั้งสอง คือ เปรียะจไรและด่านตาปุย (Preahchrei et Dan Ta Pouy) พญาคูขั่นได้สั่งให้เจ้าหน้าที่เมืองอุทุมพรเข้มงวดกวาดค้นคนเดินทางทุกคน และให้นำผู้ที่น่าสงสัยไปที่เมืองเพื่อทำการตัดสิน...”¹

จากข้อความดังกล่าว พบว่าความน่าสนใจในบันทึกของเอโมนิเยร์คือการบ่งชี้ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองอุทุมพรหรือภูมิบึงเมอลูกับเมืองขุขันธ์ ในฐานะเมืองที่เป็นศูนย์กลางเชื่อมไปสู่เมืองอื่นๆ ในละแวกเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นเมืองอุบลราชธานี สังขะ กำปงสวาย และมลูไพร เป็นต้น² เพราะฉะนั้นอาจกล่าวได้ว่า ภูมิบึงเมอลู น่าจะเป็นเมืองหน้าด่านภายใต้การกำกับของขุขันธ์มาแล้วอย่างน้อยก่อนทศวรรษ 2430 แต่กระนั้นเรายังไม่มีหลักฐานมากพอที่จะกล่าวได้ว่า ภูมิบึงเมอลู ในช่วงก่อนหน้านั้นผู้คนในชุมชนแถบนี้ผูกพันกับขุขันธ์แนบแน่นเพียงใด หรือมีวิธีการแสดงความสวามิภักดิ์ต่อเจ้าเมืองด้วยวิธีการใด เพราะมีเพียงข้อมูลเรื่องความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองนันทกับพญาไกรใน จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เท่านั้นที่ชี้ให้เห็นลักษณะความสัมพันธ์เมืองขุขันธ์กับบ้านบึงมะลูที่เป็นคู่ขัดแย้งกัน แต่หากเราดูจากหลักฐานของเอโมนิเยร์สถานะของ ภูมิบึงเมอลู ที่กลายเป็นเมืองหน้าด่านของเมืองขุขันธ์ สะท้อนให้เห็นว่าความสัมพันธ์ของชุมชนการเมืองสองแห่งนี้มีความสัมพันธ์แบบรัฐจารีตเป็นสำคัญ เพราะกว่าจะเห็นร่องรอยการบริหารหัวเมืองอย่างเป็นระบบ เวลาที่ล่วงมาถึงยุคที่สยามปฏิรูปการเมืองการปกครองแบบสมบูรณาสิทธิราชย์ในสมัยรัชกาลที่ 5 ไปแล้ว ซึ่งกินเวลาเกือบสามทศวรรษ หลังการสำรวจของเอโมนิเยร์ ในที่นี้ผู้เขียนจึงอนุมานว่าสยามน่าจะมีอำนาจการปกครองมณฑล (Mandala) กับชุมชนแถบนี้อย่างหลวมๆ เท่านั้น และการปกครองที่หละหลวมเช่นนี้ เปิดโอกาสให้เอโมนิเยร์สามารถเข้าถึงชุมชนสะดวก อีกทั้งยังพยายามผูกชุมชนที่อยู่ห่างไกลในเทือกเขาพนมดงรักให้เป็นพื้นที่ต่อรองทางอำนาจของรัฐสมัยใหม่ในการกำหนดเขตแดนระหว่างสยามกับฝรั่งเศสช่วงพุทธศตวรรษที่ 24-25

¹ เอเจียน แอมอนิเย. (2541). เล่มเดิม. หน้า 103.

² แต่ต้องเข้าใจก่อนว่าเมืองอุทุมพรที่ระบุในหลักฐานบันทึกของแอมอนิเยไม่ใช่อำเภออุทุมพรพิสัยของจังหวัดศรีสะเกษ แต่คืออำเภอกันทรลักษณ์ที่ตั้งอยู่ในแนวเทือกเขาพนมดงรักซึ่งเป็นพื้นที่ชายแดนระหว่างไทยกับกัมพูชาในปัจจุบัน

นอกจากนี้ เอกสารบันทึกการเดินทางของเอโมนิเยร์ได้ชี้ให้เห็นด้วยว่า ภูมิเบ็งเมอลู เป็นพื้นที่ชายแดนและเป็นที่ตั้งของชุมชนซึ่งเป็นแหล่งชุกชุมของกลุ่มคนท้องถิ่นในฐานะเมืองหน้าด่าน สามารถเชื่อมต่อผู้คนทั้งฝั่งสยามและกัมพูชาได้ โดยมีเทือกเขาพนมดงรักและมีปราสาทพระวิหารเป็นชุมทางที่ใช้เชื่อมการเดินทางข้ามไปมาของผู้คนทั้งสองฝั่ง โดยสามารถเชื่อมโยงไปถึงแหล่งโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรโบราณแหล่งอื่นๆ ได้ด้วย เช่น ปราสาทตาบและประโมเทม (Prasat Dap et Pra Motep) เป็นต้น การให้น้ำหนักความสำคัญของแหล่งโบราณสถานเหล่านี้ น่าจะสัมพันธ์กับการที่เอโมนิเยร์ ได้ค้นพบปราสาทเขาพระวิหารที่ตั้งอยู่ใกล้ชุมชน ภูมิเบ็งเมอลู เมื่อ พ.ศ. 2444 เขาสรุปสาระสำคัญของโบราณสถานแห่งนี้ตามข้อความที่ปรากฏในหลักฐานศิลาจารึกสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 และสุริยวรมันที่ 2 ว่า “...พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 โปรดให้สร้างปราสาทพระวิหารขึ้นในช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 10 ในนามของศรีศิขเรศวรหรือผู้เป็นใหญ่ในขุนเขาโดยพบจารึกของกษัตริย์องค์เดียวกัน กระจายอยู่ทั่วไปในจังหวัดศรีสะเกษ...ต่อมาพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ทรงโปรดให้สร้างที่ประทับส่วนพระองค์ไว้ที่โคปุระหลังกลาง โดยข้อความในจารึกที่ปรากฏซึ่งมีความแบบเดียวกับที่ปรากฏที่พนมสันต์กระบุถึงการประกาศเฉลิมฉลองการสร้างศาสนสถานครั้งสำคัญของยุคโดยจารึกหลักสุดท้ายที่พบ ซึ่งถูกจารขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 11 ยังกล่าวถึงการขยายตัวของการสร้างศาสนสถานซึ่งสร้างอุทิศแด่อณาจักรของชาวกัมพูชา...”¹

การอธิบายรายละเอียดข้อมูลทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีไว้กับเรื่องราวการสำรวจชุมชนในลักษณะนี้ เป็นลักษณะพิเศษที่ปรากฏอยู่เสมอในบันทึกของเอโมนิเยร์ นักวิชาการคนสำคัญที่ศึกษาความคิดและวิธีการของอาณานิคมผ่านงานวิชาการด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี เช่น เพ็นนี เอ็ดเวิร์ดส์ (Penny Edwards) และธิปตี บัวคำศรี เคยอธิบายว่าเป็นวิธีการรื้อฟื้นเรื่องราวประวัติศาสตร์ความยิ่งใหญ่ของอาณาจักรเขมรโบราณของฝรั่งเศส ซึ่งเป็นผลมาจากความต้องการขยายอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของฝรั่งเศสในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 จนฝรั่งเศสสามารถเขียนประวัติศาสตร์เขมรขึ้นว่าเป็นเจ้าของอารยธรรมที่ครอบคลุมดินแดนลุ่มน้ำโขง² ข้อมูลเชิงประวัติศาสตร์ที่ปรากฏในบันทึกของเอโมนิเยร์จึงมีน้ำหนักน่าเชื่อถือมากต่อการทำความเข้าใจอารยธรรมของคนพื้นเมือง และดูเหมือนว่าการวิเคราะห์ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ด้วยหลักฐานชั้นต้นจากจารึกและโบราณสถานที่บันทึกไว้ใน

¹ อ้างถึงใน พงษ์พันธ์ ฟังตน. (2553). “อีด้านของปราสาท “พระวิหาร”: ในมิติความสัมพันธ์ระหว่างกัมพูชาและไทย.” วารสารลุ่มน้ำโขง 6 (1): 64.

² Penny Edwards. (2007). *Cambodge: The Cultivation of a Nation, 1860-1945*. pp. 5-12., ธิปตี บัวคำศรี. (2547). “เอกสารมหาบุรุษเขมร: การศึกษางานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ของกัมพูชา.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาประวัติศาสตร์).

เอกสาร ได้กลายเป็นต้นแบบการศึกษาชุมชนของนักวิชาการด้านมานุษยวิทยา สังคมวิทยา โบราณคดี ภูมิศาสตร์ และอื่นๆ ในช่วงระยะเวลาต่อมา¹

การให้ความสำคัญกับเส้นทางการเชื่อมโยงแหล่งโบราณสถาน อาจเป็นวิธีที่เอโมนีเยร์พยายามชี้ให้เห็นว่าร่องรอยทางประวัติศาสตร์อารยธรรมของเขมรโบราณที่พบได้ทั่วไปในพื้นที่แถบนี้ เป็นรากฐานทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของผู้คนที่ยึดโยงกับชาวกัมพูชา มากกว่าการผูกโยงตนเองกับอำนาจสยามซึ่งมีอิทธิพลต่อผู้คนแถบนี้อย่างหลวมๆ เท่านั้น ดังจะเห็นได้จากการเรียกชื่อหมู่บ้าน สถานที่ ถนน ลำห้วย ภูเขา ฯลฯ ที่ล้วนแต่เป็นภาษาท้องถิ่นเขมรทั้งสิ้น ยกตัวอย่างเช่นคำว่า *สrok* (หมู่บ้าน), *phlea* (ถนน), *prey* (พระ), *phnom* (ภูเขา), *slek* (ใบไม้) ฯลฯ ทั้งนี้หากวิเคราะห์จากวิธีการใช้กลุ่มคำดังกล่าว จะเห็นได้ว่าเป็นวิธีการเน้นย้ำว่าชุมชนที่อยู่ในพื้นที่ที่ถือเขาพนมดงรักนั้นผูกพันกับวัฒนธรรมการใช้ภาษาร่วมกับอารยธรรมเขมรอย่างมาก ในแง่หนึ่งคือการแสดงให้เห็นว่าผู้คนในแถบนี้ไม่ได้มีพันธะกับวัฒนธรรมสยาม แต่ผูกพันกับวัฒนธรรมเขมรทั้งภาษา วิถีชีวิตผู้คน ความเชื่อ และวัฒนธรรมที่ล้วนส่งเสริมกันและกันกับคนเขมรในกัมพูชา การผลิตชุดความรู้นี้สะท้อนให้เห็นว่าความคิดอันซับซ้อนของเอโมนีเยร์มีพลังมหาศาลในการต่อรองเชิงอำนาจกับรัฐพื้นเมือง โดยเฉพาะข้อมูลเชิงประจักษ์ที่ถูกบันทึกลงในรูปแบบเอกสาร สร้างสถานภาพ และพยายามผูกชุมชนที่อยู่ห่างไกลในเทือกเขาพนมดงรัก ให้เป็นพื้นที่ต่อรองทางอำนาจของรัฐสมัยใหม่ในการกำหนดเขตแดนระหว่างสยามกับฝรั่งเศสช่วงพุทธศตวรรษที่ 24-25 และกลายเป็นเครื่องมือในการกำหนดอัตลักษณ์ของผู้คนไปโดยปริยาย

นอกจากนี้ ในบันทึกของเอโมนีเยร์ยังแสดงให้เห็นด้วยว่า *ภูมิเบ็งเมอลู* ไม่ได้ดำรงอยู่อย่างเอกเทศ แต่เป็นชุมชนที่ชาวบ้านสัมพันธ์กับผู้คนในชุมชนอื่นในละแวกเดียวกัน โดยเฉพาะตอนที่เล่าถึงการแลกเปลี่ยนอาหารและสินค้าบางชนิดกับหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ใกล้ๆ กัน เช่น บ้าน *โสรกเจียม* (Ban Srok Cheam) เพราะ “จะเอาผลไม้ไปแลกข้าวมาไว้รับประทาน...” การยืนยันสถานะของชุมชนที่เชื่อมโยงกันในลักษณะนี้เป็นสิ่งที่พบเห็นได้ตลอดการบรรยายของเอโมนีเยร์ เพราะดูจะเป็นความพยายามที่จะชี้ให้เห็นถึงความหลากหลายของผู้คน รวมถึงลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมที่พึงพาอาศัยต่อกันสูง แต่ควรสังเกตด้วยว่า การฉายภาพสังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นของเอโมนีเยร์ก็ไม่ได้ชี้ให้เราเห็นทัศนะแบบนักวิชาการสมัยใหม่ที่มองว่าชุมชนว่ามีเสน่ห์และมีความน่าหลงใหลในการตอบปัญหาเชิงวิชาการเพื่อแก้ปัญหาทางสังคม

¹ ตัวอย่างงานที่ได้รับอิทธิพลจากผลงานบันทึกการเดินทางของเอโมนีเยร์ เช่น แผนที่ *Indo-Chine: carte de la mission Pavie* ของคณะสำรวจของออกุสต์ ปาวี (Auguste Pavie) ค.ศ. 1899 (พ.ศ. 2442), และแผนที่ *Inventaire des Monuments historiques de l'Ancien Cambodge* ของคณะเดินทางลูเน็ต เดอ ลาซ็องกีแยร์ (Lunet de Lajonquiere) ค.ศ. 1911 (พ.ศ. 2454) เป็นต้น

ในมิติต่างๆ ทว่าเป็นแต่เพียงการบรรยายปรากฏการณ์ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการแสดงออกทางวัฒนธรรม ด้วยทัศนะของเจ้าหน้าที่อาณานิคมที่เห็นชีวิตของผู้คนที่ยังด้อยพัฒนา ล้าหลัง ห่างไกล และไร้ระเบียบ คล้ายกับลักษณะชุมชนบุพกาลที่ผู้คนและชุมชนสร้างระบบความสัมพันธ์ทางสังคมผ่านระบบเครือญาติ วิถีชีวิตยังพึ่งพาธรรมชาติ และทุนนิยมยังมาไม่ถึง

ตลอดระยะเวลาห้าวัน (ระหว่างวันที่ 17-21 พฤศจิกายน พ.ศ. 2440) ที่เอโมนิเยร์เข้ามาสำรวจพื้นที่ ภูมิเบ็งเมอลู ดูเหมือนเอโมนิเยร์เองก็ไม่ได้ให้ความสำคัญกับชุมชน ภูมิเบ็งเมอลู มากไปกว่าแหล่งพักพิงชั่วคราวระหว่างการเดินทางของพวกเขา แต่สิ่งที่ให้ความสนใจเป็นพิเศษคือ เขามุ่งบันทึกรายละเอียดที่อยู่แวดล้อมของชุมชน อธิบายพิภพที่ตั้งอย่างละเอียดถี่ถ้วน ไม่ว่าจะเป็นวันเวลาเดินทาง แหล่งโบราณสถานที่สำคัญ ทิศทาง ความกว้าง/ลึกของแม่น้ำ ถนน เส้นทาง ความสูงชันของหน้าผา ภูเขา ทรัพยากรท้องถิ่น ความเชื่อ การมีปฏิสัมพันธ์ของผู้คน ฯลฯ สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่าเอโมนิเยร์มีความตั้งใจที่จะทำให้ข้อมูลที่บ้านทึกลงในเอกสารของเขานั้นเที่ยงตรงที่สุด และใกล้เคียงกับความจริงทางสังคมที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของผู้คนมากที่สุดด้วย สะท้อนให้เห็นว่าเอโมนิเยร์ เองมีความพยายามที่จะทำให้ข้อมูลเชิงมานุษยวิทยากลายเป็นแผนที่นำทางการกำหนดเขตแดน จะโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตามข้อความที่ถูกบันทึกในรายงานของแอมมอนิเยกลายเป็นสัญลักษณ์แทนความเข้าใจต่อพื้นที่ในบริเวณ ภูมิเบ็งเมอลู ไปโดยปริยาย ดังที่คลิฟฟอร์ด เกียร์ซ (Clifford Geertz) เคยอธิบายไว้ว่าสัญลักษณ์อะไรก็ตามไม่ว่าจะเป็นการกระทำ เหตุการณ์ คุณลักษณะ หรือความสัมพันธ์ ล้วนมีส่วนต่อการสื่อแทนความคิด และแนวความคิดนั้นก็ถือเป็นสัญลักษณ์ที่เป็นการสร้างความเข้าใจต่อสังคม¹

อย่างไรก็ดี แม้เอโมนิเยร์จะไม่ได้ระบุวัตถุประสงค์ไว้อย่างตรงไปตรงมาว่าการบันทึกนี้มีความคาดหวังเบื้องหลังอย่างไร แต่วิธีการให้รายละเอียด ข้อมูล สัญลักษณ์ต่างๆ ของพื้นที่ เช่น วิธีการอธิบายระยะทาง ความสูงชันของหน้าผา ความสูงของภูเขา ความกว้างลึกของแม่น้ำ สภาพบรรยากาศแวดล้อมของเส้นทาง ฯลฯ แสดงให้เห็นว่าเขาพยายามสร้างชุดความรู้เพื่อเป็นข้อมูลของการจัดทำแผนที่และต้องการเปลี่ยนข้อมูลที่บันทึกในเอกสารเป็นภาพลงบนแผนที่ในการกำหนดเขตแดนที่ชัดเจน และปฏิเสธไม่ได้ว่าวิธีการเช่นนี้เป็นหนึ่งในภารกิจการสำรวจแหล่งปักปันเขตแดนระหว่างสยามและกัมพูชาของอาณานิคมฝรั่งเศส ที่มาพร้อมกับแนวคิดการทำแผนที่สมัยใหม่ในพุทธศตวรรษที่ 24 เพื่อกำหนดเขตแดนระหว่างรัฐ และทำลายสถานะความกำกวมของสยามที่ปกครองหัวเมืองในพื้นที่ป่าเขาแถบพนมดงรัก ในลักษณะหัวเมืองรอบนอกที่อยู่ในขอบเขตสิทธิของปกครองแบบมณฑล ซึ่งยังไม่มีเขตแดนระหว่างรัฐอย่างเป็นทางการ

¹อดิน รพีพัฒน์. (2551). วัฒนธรรมคือความหมาย: ทฤษฎีและวิธีการของคลิฟฟอร์ด เกียร์ซ. หน้า 77-79.

3. ภูมิเบ็งเมอลู ในฐานะพื้นที่ต่อรองทางอำนาจของรัฐสมัยใหม่ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24-25

ภารกิจการเดินทางสำรวจดินแดนของเอโมนิเยร์มาถึง ภูมิเบ็งเมอลู เมื่อ พ.ศ. 2440 เป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญในประวัติศาสตร์สยามและอินโดจีน เพราะอยู่ในบริบทความขัดแย้งระหว่างสยามกับอาณานิคมฝรั่งเศสในเรื่องของการแบ่งแยกเขตแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เหตุการณ์นี้เป็นแรงผลักดันสำคัญที่ทำให้นักสำรวจชาวฝรั่งเศสดำเนินการทำแผนที่อย่างเร่งด่วน (โดยเฉพาะการสำรวจดินแดนในอาณานิคมบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงที่ยังไม่กำหนดเขตแดน) ความขัดแย้งนี้ นำพาให้ฝรั่งเศสก้าวเข้ามาผูกพันทางการเมืองและเศรษฐกิจต่อดินแดนแถบนี้ในฐานะมหาอำนาจตะวันตกที่มุ่งแสวงหาดินแดนเพื่อหวังเข้าครอบครองอย่างเต็มรูปแบบ เพราะเคยทำได้สำเร็จแล้วในเวียดนามเมื่อ พ.ศ. 2405 และได้จัดตั้งอาณานิคมอินโดจีนของฝรั่งเศสขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2430 โดยกำหนดให้เมืองไซ่ง่อนเป็นศูนย์กลางการปกครองทั้งเวียดนาม กัมพูชา และลาว¹

แรงสั่นสะเทือนของเหตุการณ์ดังกล่าว สร้างความวิตกอย่างหนักต่อศูนย์กลางทางอำนาจของสยาม เพราะพื้นที่เหล่านี้บางส่วนเคยอยู่ในปริมณฑลอำนาจที่สยามเคยปกครองมาก่อน ขณะเดียวกัน ความไม่ประสบความสำเร็จของสยามในการรักษาอำนาจเหนือลุ่มน้ำโขงเมื่อราวทศวรรษ 2430 ทำให้การรุกรานของฝรั่งเศสเป็นปัญหาสำคัญด้านความมั่นคงของรัฐ เพราะต้องถูกบังคับให้ยุติบทบาทในฐานะเจ้าผู้ปกครองในบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ทำให้ชนชั้นนำสยามเกิดความหวาดระแวงและสะท้อนใจอย่างมาก เหตุการณ์ความสูญเสียครั้งนั้นจึงกลายเป็นความทรงจำทางประวัติศาสตร์ว่าด้วยการสูญเสียดินแดนที่เคยเป็นของไทยแก่ฝรั่งเศส²

จากกระแสความวิตกกังวลดังกล่าว รัฐบาลสยามใช้กลยุทธ์หลากหลายวิธีในการต่อรองกับฝรั่งเศส โดยเฉพาะพื้นที่ซึ่งมีความเสี่ยงต่อการสูญเสียดินแดนในบริเวณเทือกเขาพนมดงรักที่ติดกับกัมพูชา สยามใช้วิธีหนึ่งที่น่าสนใจคือ การเปลี่ยนและสลับชื่อบ้านนามเมืองในพื้นที่ชายแดนบางแห่งเพื่อหลีกเลี่ยงความเสี่ยงที่จะถูกฝรั่งเศสครอบครอง ดังจะเห็นได้จากในพื้นที่ชายแดนบริเวณเทือกเขาพนมดงรักจังหวัดศรีสะเกษที่เอโมนิเยร์เคยเดินทางผ่านอย่างน้อยสองชุมชน กล่าวคือ ชุมชนแห่งแรก คือเมืองที่เอโมนิเยร์เรียกว่า “ทุมพร”, “อุทุมพร”,

¹Pierre Brocheux and Daniel Hémerly. (2010). *Indochina: An Ambiguous Colonization, 1885-1954*. Translate by Ly Lan Dill-Klein, Eric Jennings, Nora Taylor, and Noémi Tousignant.

²กำพล จำปาพันธ์. (2558). *นาคยุคครุฑ: “ลาว” การเมืองในประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย*. หน้า 121., ธงชัย วินิจจะกุล. (2556). *เล่มเดิม*. หน้า 274-275.

“Tumpor” (ชุมชนที่เอโมนิเยร์เรียกสลับไปมากับ ภูมิเบ็งเมอลู ใกล้กับแหล่งโบราณสถานที่สำคัญคือปราสาทเขาพระวิหาร ปัจจุบันยังไม่แน่ชัดว่าอยู่ในพื้นที่อำเภอกันทรลักษ์หรือเป็นพื้นที่หนึ่งของเมืองมลุไพรในกัมพูชา)¹ รัฐบาลสยามใช้วิธีการส่งย้ายชื่อ “เมืองทุมพร” ไปใช้แทนชื่อชุมชนโบราณใกล้กับแหล่งโบราณสระกำแพงใหญ่ ซึ่งในบันทึกของเอโมนิเยร์เคยระบุในแผนที่และบันทึกของเขาว่า “บ้านสำโรง”, “บ้านกำแพงใหญ่”, “Ban Kampeng Yai” ปัจจุบันคืออำเภอกุทุมพรพิสัยซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของจังหวัดศรีสะเกษ

สำหรับชุมชนแห่งที่สอง คือ “เมืองกันทรารมย์”(Moeueng Kanthararoum) ซึ่งเดิมมีพระบัญชาโปรดเกล้าฯ ให้ยกหมู่บ้านลุมพุกยกเป็นเมืองกันทรารมย์ขึ้นต่อเมืองสังขะ² (แต่ในบันทึกแผนที่ของเอโมนิเยร์ระบุว่าเป็นชุมชนในปกครองของเมืองขุขันธ์)³ แต่มาในภายหลังกลับพบว่า “กันทรารมย์” ถูกรัฐบาลสยามส่งย้ายชื่อเมืองไปแทนชื่อเมืองที่ตั้งอยู่ติดลำน้ำมูลที่อยู่ในเส้นทางไปอุบลราชธานี ซึ่งปัจจุบันคืออำเภอกันทรารมย์ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของจังหวัดศรีสะเกษ⁴ และให้ชุมชนเมืองกันทรารมย์เดิมเปลี่ยนสถานะเป็นตำบลกันทรารมย์ขึ้นกับอำเภอมือขันธ์

จากประเด็นดังกล่าว เดิม วิชาคย์พจนกิจ และคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ⁵ เคยอธิบายไว้ว่าการสลับเปลี่ยนชื่อเช่นนี้ น่าจะเป็นผลกระทบของเหตุการณ์ร.ศ. 112 ซึ่งทำให้การเปลี่ยนชื่อเมืองสำคัญในจังหวัดศรีสะเกษ “ดูสับสนวุ่นวายอยู่พักหนึ่ง”⁶ และได้ยกตัวอย่างกรณี “การตั้งเมืองกันทรลักษ์และเมืองอุทุมพรพิสัย”⁷ ไว้ว่า

พ.ศ. 2410 พระยาขุขันธ์ภักดีศรีนครลำดวน (วัง) กราบบังคมทูลขอตั้งบ้านลำแสนไพรอาบาลและบ้านกันตวด ตำบลห้วยอุทุมพรเชิงเขาดก (ปัจจุบันอยู่ในอำเภอยอมกระสาน จังหวัดกำแพงเพชร ประเทศกัมพูชา) ขึ้นเป็นเมือง กับขอให้พระแก้วมนตรี (พิมพ์) ยกกระบัตรเมืองขุขันธ์และท้าวบุตรดี บุตรพระยาขุขันธ์ภักดี (วัง) เป็นเจ้าเมือง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านลำแสน ตำบลห้วยแสน

¹ พิพัฒน์ กระแจะจันทร์. (2556). เล่มเดิม. หน้า 49-62.

² คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2544). วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดศรีสะเกษ. หน้า 78.

³ เอเจียน แอมอนิเย. (2541). เล่มเดิม. หน้า 10.

⁴ กระทรวงมหาดไทย. (2456). “เรื่องเปลี่ยนนามอำเภอ.” ใน ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 30. หน้า 1536.

⁵ เดิม วิชาคย์พจนกิจ. (2546). ประวัติศาสตร์อีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 4. หน้า 134-136.; คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2544). เล่มเดิม. หน้า 73.

⁶ เดิม วิชาคย์พจนกิจ. (2546). เล่มเดิม. หน้า 136.

⁷ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2544). เล่มเดิม. หน้า 74.

ไพร่อาบาล ขึ้นเป็นเมืองกันทรลักษ์และโปรตเกล้าฯ ให้ พระแก้วมนตรี (พิมพ์) เป็นพระกันทรลักษ์บาล เจ้าเมือง และโปรตเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านกันตวด ตำบล ห้วยอุทุมพรขึ้นเป็นเมืองอุทุมพรพิสัย และโปรตเกล้าฯ ให้ทำวบุตติบุตรพระยา ขุขันธภักดี (วัง) เป็นพระอุทุมพรเทศานุรักษ์ เจ้าเมือง ทั้งสองเมืองนี้ขึ้นต่อ เมืองอุษัณธ์...

พ.ศ. 2411 แอดมิราล ผู้สำเร็จราชการฝรั่งเศสแห่งเมืองไซ่ง่อน แจ้งต่อ รัฐบาลไทย สงสัยการตั้งเมืองอุทุมพรพิสัยและเมืองกันทรลักษ์จะรุกล้ำเขตแดน เขมร จึงโปรตเกล้าฯ ให้หลวงเดชอัศตร ขุนอินทรอนันต์ เป็นข้าหลวงออกไป พร้อมด้วยพระยาทรงพล ทำการไต่สวนและตรวจสอบทำแผนที่ส่งกรุงเทพฯ และให้พระยากันทรลักษ์บาลเจ้าเมือง ย้ายเมืองกันทรลักษ์มาไว้ที่บ้านลาวเดิม ปัจจุบันคือบ้านหลักหิน ตำบลบักดอง อำเภอขุนหาญ ให้พระอุทุมพรเทศานุรักษ์ เจ้าเมืองย้ายเมืองอุทุมพรมาตั้งที่บ้านผือ ปัจจุบันคือ บ้านผือใหม่ ตำบลเมือง อำเภอกันทรลักษ์¹

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าเรื่องราวความสับสนของการเปลี่ยนและสลับชื่อบ้านนามเมือง ในพื้นที่ชายแดนบริเวณเทือกเขาพนมดงรักนั้น น่าจะเป็นกลยุทธอันเกิดจากความหวาดวิตก ทางการเมืองของชนชั้นนำสยาม เพื่อหลีกเลี่ยงความขัดแย้งที่อาจจะเกิดขึ้นได้ในพื้นที่ชายแดน เพราะฉะนั้นจะเห็นได้ว่า ภูมิเบ็งมะลู ในบริบทอาณานิคม ได้กลายเป็นพื้นที่ต่อรองเชิงอำนาจ ระหว่างสยามกับฝรั่งเศสอย่างชัดเจน ซึ่งน่าจะมาจากความพยายามปกป้องเอกราชที่สยาม พยายามรักษาเอาไว้ได้ตลอดยุคอาณานิคม แม้การใช้กลยุทธ์เช่นนี้จะไม่พบว่าผลของการสลับ และเปลี่ยนชื่อบ้านนามเมืองมีผลต่อสถานการณ์ทางเมืองในระยะเวลาดังกล่าวอย่างไร แต่ในแง่หนึ่งสะท้อนให้เห็นว่าชุมชน ภูมิเบ็งมะลู ซึ่งอยู่ห่างไกลจากชายพระราชอาณาเขตของสยาม ได้กลายเป็นพื้นที่ต่อรองและช่วงชิงอำนาจระหว่างรัฐพื้นเมืองและเจ้าอาณานิคมอย่างมีนัยสำคัญ

¹ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2544). เล่มเดิม. หน้า 77

4. บทสรุป

ภารกิจการเดินทางของเอโมนิเยร์ที่มาพร้อมกับแรงปรารถนาของอาณานิคมฝรั่งเศส ในการขยายเขตแดนสู่พื้นที่ลุ่มน้ำโขงในดินแดนลาวและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของสยาม เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นจุดเปลี่ยนสำคัญที่ทำให้ชุมชนชายขอบอำนาจรัฐจาริต ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของสถานการณ์ความเปลี่ยนแปลงในระดับภูมิภาค ขณะเดียวกัน ยังทำให้ชุมชนในลักษณะดังกล่าว ได้ก้าวเข้าสู่สังคมสมัยใหม่พร้อมกับการแบกสถานะความเป็นชุมชนชายแดน ให้แก่รัฐพื้นเมืองด้วย สถานะเช่นนี้แม้จะมีความสำคัญต่อการระบุจุดตำแหน่งสิ้นสุดของเขตแดน แต่ในอีกแง่หนึ่งชุมชนที่ดำรงอยู่ในสถานะดังกล่าว ก็ไม่ต่างจากปรากฏการณ์แรกของรัฐสมัยใหม่ที่ต้องเผชิญกับการขับเคี่ยวทางเศรษฐกิจและยึดแย้งดินแดนของกันและกันของรัฐพื้นเมือง เมื่อต้องรับมือกับการอุบัติขึ้นอุดมการณ์ชาตินิยมในเวลาต่อมา

ปัจจุบัน ภูมิเบ็งเมอลู และชุมชนที่อยู่ในเทือกเขาพนมดงรักเป็นตัวอย่างของการเผชิญปัญหาดังกล่าว และปฏิเสธไม่ได้ว่าสถานะเช่นนี้เป็นผลมาจากการสำรวจดินแดนของเอโมนิเยร์ ซึ่งแผ่อำนาจลงมาในรูปแบบของบันทึกการเดินทางและการวาดแผนที่สมัยใหม่ จนกระทั่งมีอิทธิพลอย่างใหญ่หลวงในการต่อรองอำนาจและผลประโยชน์ทางการเมืองในสมัยอาณานิคม และเวลาต่อมา เพราะฉะนั้น หากมองว่าบันทึกของเอโมนิเยร์เป็นเอกสารทางการเมือง ก็ต้องถือว่าเป็นเอกสารที่ทรงอำนาจเกินกว่าอำนาจของรัฐพื้นเมืองจะทัดทานขัดขวางได้ จริงอยู่ว่าการสำรวจดินแดนของเอโมนิเยร์นั้น ไม่ได้ใช้กำลังอาวุธยุทธโปกรณ์ทางการทหารในการบีบบังคับรัฐพื้นเมือง แต่การบริหารจัดการพื้นที่ในขอบอำนาจรัฐพื้นเมืองผ่านบันทึกการเดินทางทั้งสองฉบับ คือ บันทึกการเดินทางในลาวภาคหนึ่ง 2438 และ บันทึกการเดินทางในลาวภาคสอง 2440 กลายเป็นเครื่องมือที่มีพลังฉกฉกรรจ์ในการใช้ต่อรองอำนาจของรัฐสมัยใหม่ในการกำหนดเขตแดนระหว่างสยามและฝรั่งเศสช่วงพุทธศตวรรษที่ 24-25

อาจกล่าวได้ว่า บันทึกการเดินทางของเอโมนิเยร์ทั้งสองฉบับได้สร้างเงื่อนไขให้หมู่บ้านชนบทในพื้นที่ชายขอบอำนาจรัฐสยามบริเวณเทือกเขาพนมดงรักเป็นพื้นที่ต่อรองทางอำนาจและขยายเขตแดน ที่พยายามบริหารจัดการพื้นที่ผ่านการเดินทาง การสำรวจแหล่งประวัติศาสตร์ การเก็บข้อมูลเส้นทาง การจัดลำดับความสำคัญของเมืองและชุมชน การวิเคราะห์วิถีชีวิตกลุ่มชาติพันธุ์ ตลอดจนการบรรยายลักษณะทางภูมิศาสตร์และกายภาพของชุมชน โดย ภูมิเบ็งเมอลู เป็นตัวอย่างหนึ่งของหมู่บ้านชนบทในเขตเทือกเขาพนมดงรักที่ถูกใช้เป็นพื้นที่ต่อรองทางอำนาจระหว่างสยามและฝรั่งเศส เพราะมีนัยสำคัญต่อระบอบอาณานิคมในฐานะชุมชนที่ถูกกลืนจากความสนใจของสยาม ซึ่งอาณานิคมพยายามทำให้ชุมชนที่เคยอยู่ภายใต้การปกครองของสยามในลักษณะดังกล่าว ผูกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณานิคมผ่านเอกสารบันทึกการเดินทางและแผนที่เพื่อเป็นพื้นที่ต่อรองทางอำนาจและขยายเขตแดน

บรรณานุกรม

แหล่งข้อมูลภาษาไทย

ก่องแก้ว วีระประจักษ์. (บรรณาธิการ). (2530). *จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 เล่ม 3*. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์.

กำพล จำปาพันธ์. (2558). *นาคยุดครุฑ: “ลาว” การเมืองในประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย*. กรุงเทพฯ: มติชน.

----- . (2563). “แนวคิดประวัติศาสตร์อิสระสัมพันธ์ (Autonomous History) กับ การศึกษาประวัติศาสตร์สังคมเมืองท่าชายทะเลตะวันออก.” *วารสารประวัติศาสตร์ มศว* 45 (1): 132-146.

กุลลดา เกษบุญชู มีด. (2562). *ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์: วิวัฒนาการรัฐไทย*. แปลโดย อาทิตย์ เจียมรัตติญญ. นนทบุรี: ฟาเดียวกัน.

เก่งกิจ กิตติเรียงลาภ. (2559). “มานุษยวิทยาจักรวรรดิ: การสร้างหมู่บ้านชนบทไทยในยุค สงครามเย็น.” *รัฐศาสตร์สาร* 37 (3): 99-149.

ไกรฤกษ์ นานา. (2563). *สยามรัฐท่ามกลางจักรวรรดินิยม*. กรุงเทพฯ: มติชน.

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2544). *วัฒนธรรม พัฒนาการทาง ประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดศรีสะเกษ*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา ลาดพร้าว.

จอห์น โมนาแกน และปีเตอร์ จัสต์. (2563). *มานุษยวิทยา: ความรู้ฉบับพกพา*. แปลโดย วิภาส ปรัชญาภรณ์. กรุงเทพฯ: บุ๊คสเคป.

เจมส์ แมคคาร์ธี. (2561). *บุกเบิกสยาม: การสำรวจของพระวิภาคภูวดล (เจมส์ แมคคาร์ธี) พ.ศ. 2424-2436*. แปลโดย สุทธิศักดิ์ ปานโพธิ์. กรุงเทพฯ: ริเวอร์ บุ๊คส์.

ฐนพงศ์ ลือขจรชัย. (2566). “การรับมือของสยามต่อฝรั่งเศสเหนือพื้นที่ลุ่มน้ำโขง.” *วารสาร ประวัติศาสตร์ มศว* 48 (1): 321-350.

เต็ม วิภาคย์พจนกิจ. (2546). *ประวัติศาสตร์อีสาน*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการ ตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

ธงชัย วินิจจะกุล. (2560). *ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิริไลซ์: เมื่อชนชั้นนำสยามสมัย รัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนเองผ่านการเดินทางและพิพิธภัณฑทั้งในและ นอกประเทศ*. ใน *คนไทย/คนอื่น: ว่าด้วยคนอื่นของความเป็นไทย*. นนทบุรี: ฟาเดียวกัน.

----- . (2556). *กำเนิดสยามจากแผนที่: ประวัติศาสตร์ภูมิกายของชาติ*. แปลโดย พวงทอง ภาวครพันธุ์ และคณะ. กรุงเทพฯ: คบไฟและอ่าน.

- ธำรงค์ดี เพชรเลิศอนันต์. (2552). *สยามประเทศไทยกับ “ดินแดน” ในกัมพูชาและลาว*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ธิบัติ บัวคำศรี. (2547). “เอกสารมหาบุรุษเขมร: การศึกษางานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ของกัมพูชา.” *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาประวัติศาสตร์)*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นัชชา อุ่เงิน และคณะ. (2559). “อีสานและลาวในทัศนะของนักสำรวจชาวฝรั่งเศสจากรายงานการสำรวจในพุทธศตวรรษที่ 25 (พุทธศกราช 2401-พุทธศกราช 2446).” *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม* 35 (1): 12-21.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์ และอาคม พัตถิยะ. (2525). *หลักฐานประวัติศาสตร์ในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2553). “200 ปีของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยและทางข้างหน้า.” ใน *กรุงแตก, พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย: ว่าด้วยประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์นิพนธ์*. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ: มติชน.
- เบเนดิกท์ แอนเดอร์สัน. (2558). “ศึกษารัฐไทย วิชาภาษาไทยศึกษา.” ใน *ศึกษารัฐไทย ย้อนสภาวะไทยศึกษา: ว่าด้วยการเมืองไทยสมัยใหม่*. แปลโดย ดาริน อินทร์เหมือน. นนทบุรี: ฟาเดียวกัน.
- พงษ์พันธ์ พึ่งตน. (2553). “อีกด้านของปราสาท “พระวิหาร”: ในมิติความสัมพันธ์ระหว่างกัมพูชาและไทย.” *วารสารลุ่มน้ำโขง* 6 (1): 57-83.
- พิพัฒน์ กระแจะจันทร์. (2556). *ประวัติศาสตร์ผู้คนบนเส้นพรมแดนเขาพระวิหาร*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- _____. (2565). “ชีวิตของเส้นพรมแดนปราสาทพระวิหาร: ประวัติศาสตร์ของผู้คนและปฏิสัมพันธ์ต่อพรมแดน.” ใน *สยามเขต: หลากหลายมิติเขตแดนสยาม*. กรุงเทพฯ: อิลลูมิเนชันส์ เอดิชันส์.
- ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัณย์. (2565). *สยามาณานิคมมณฑลพายัพ: ปฏิบัติการสำรวจและผลิตพื้นที่เมือง ชนบท ป่าเขา กับการสร้างความศิวิไลซ์*. เชียงใหม่: สำนักงานบริหารงานวิจัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- เมาริตซิโอ เปเลจจี. (2566). *เจ้าชีวิตเจ้าสรรพสิ่ง: การก่อร่างภาพลักษณ์สมัยใหม่ของสถาบันกษัตริย์สยาม*. แปลโดย วริศา กิตติคุณเสรี. นนทบุรี: ฟาเดียวกัน.
- ยอร์ช เซเดส์. (2556). *เมืองพระนคร นครวัด นครธม*. พิมพ์ครั้งที่ 9. แปลโดย ปราณี วงษ์เทศ. กรุงเทพฯ: ดริม แคทเชอร์.

- รุธ เบเนดิกต์. (2564). *วัฒนธรรมและพฤติกรรมของไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย พรรณี ฉัตรพลรักษ์. กรุงเทพฯ: มติชน.
- วุฒิชัย นาคเขียว. (2560). “กัมพูชาสุริยา: การผลิตและการเผยแพร่งานเขียนประวัติศาสตร์ในกัมพูชาสมัยอาณานิคม พ.ศ. 1926-1953.” *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาประวัติศาสตร์)*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สมหมาย ชินนาค. (2562). “ปลา” กับ “เกลือ” วัฒนธรรมสายสัมพันธ์สองฝั่งพรมแดง (อีสานใต้-กัมพูชา) กรณีศึกษา “สุรินทร์-อุดรมีชัย-พระตะบอง” ในมิติเชิงมานุษยวิทยา และประวัติศาสตร์. อุบลฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- สิริฉัตร รักการ. (2561). *ประวัติศาสตร์นิพนธ์ฟิลิปปินส์กับชะตากรรมของชาติ: อากาธา สว่างกับอารมณ์ค้างแบบหลังอาณานิคม*. กรุงเทพฯ: อิลลูมินันซ์ เอดิชั่นส์.
- สุธิดา ดันเลิศ. (2554). “ประวัติศาสตร์นครจำปาศักดิ์และเมืองอุบลราชธานีในสายตาของ เอเจียน แอมอนิเย (Etienne François Aymonier, 1883-1884).” *วารสาร มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น* 28 (2): 46-66.
- สุวิทย์ ธีรศาศวัต. (2553). *เบื้องลึกการเสียดินแดนและปัญหาประสาทพระวิหารจาก ร.ศ. 112 ถึงปัจจุบัน*. กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.
- อดิน รพีพัฒน์. (2551). *วัฒนธรรมคือความหมาย: ทฤษฎีและวิธีการของคลิฟฟอร์ด เกียร์ซ*. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2544). *มิติชุมชน: วิธีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจ และการจัดการทรัพยากร*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- เอเจียน แอมอนิเย. (2541). *บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง พ.ศ. 2438*. แปลโดย ทองสมุทรา โดเร และสมหมาย เปรมจิตต์. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคมมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ทบวงมหาวิทยาลัย.
- (2541). *บันทึกการเดินทางในลาว ภาคสอง พ.ศ. 2440*. แปลโดย ทองสมุทรา โดเร และสมหมาย เปรมจิตต์. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ทบวงมหาวิทยาลัย.
- แอนดรูว์ วิลคเกอร์. (2565). “การขยับเขยื้อนของชายแดนบริเวณแม่น้ำโขงตอนบน: สยามและฝรั่งเศสในทศวรรษ 1890.” แปลโดย ธนเชษฐ วิสัยจร. ใน *สยามเขตร: หลากหลายมิติเขตรแดนสยาม*. กรุงเทพฯ: อิลลูมินันซ์ เอดิชั่นส์.

แหล่งข้อมูลภาษาอังกฤษและฝรั่งเศส

Ania Loomba. (2005). *Colonialism/ Postcolonialism*. 3rd edition. London and New York: Routledge.

Auguste Pavie. (1999). *Pavie Mission Exploration Work: Laos, Cambodia, Siam, Yunnan, and Vietnam*. Translated by walter E. J. Tips. Bangkok: White Lotus Press.

D. G. E. Hall. (1963). *Historians of South East Asia*. London: Oxford University Press.

Étienne-François Aymonier. (1901). *Le Cambodge: Les Provinces Siamois*. Paris: Ernest Leroux Éditeur.

François Garnier. (2005). *Voyage d'Exploration en Indo-China*. Bangkok: White Lotus Press.

George Cœdè. (1929). "Etienne-François Aymonier (1844-1929)." *Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient* (29): 542-548.

John R.W.Smail. (1961). "On the Possibility of an Autonomous History of Modern Southeast Asia." *Journal of Southeast Asian History* 2 (2): 72-102.

Milton Osborne. (1997). *The French Presence in Cochinchina and Cambodia*. Bangkok: White Lotus Press.

Santanee Phasuk and Philip Stott. (2006). *Siam In Trade and War: Royal Maps of The Nineteenth Century*. Bangkok: River Books.

Penny Edwards. (2007). *Cambodge: The Cultivation of a Nation, 1860-1945*. Chiang Mai: Silkworm Books.

Pierre Brocheux and Daniel Hémary. (2010). *Indochina: An Ambiguous Colonization, 1885-1954*. Translate by Ly Lan Dill-Klein, Eric Jennings, Nora Taylor, and Noémi Tousignant. Berkeley, University of California Press.

แหล่งข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์

กระทรวงมหาดไทย. (2456). "เรื่องเปลี่ยนนามอำเภอ." ใน *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 30*.

สืบค้นเมื่อ 15 มกราคม 2567, จาก <http://www.ratchakitcha.soc.go.th>

สำนักงานราชบัณฑิตยสภา. (2556). *คำเรียกชื่อแหล่งน้ำ*. สืบค้นเมื่อ 15 มกราคม 2567, จาก [http:// legacy.orst.go.th](http://legacy.orst.go.th)

